

У пропонованому посібнику висвітлюються основні аспекти історії філософії від найдавніших часів до сучасної доби. У нього включені, як філософські системи окремих філософів, так і розвиток їхніх поглядів у рамках певних філософських шкіл, розкрито розвиток філософської думки в цілому, згідно з визначеними часовими періодами та існуючими в них філософськими тенденціями. До кожної теми пропонуються питання для самостійної підготовки, список рекомендованої літератури.

Для студентів усіх спеціальностей вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться історією філософії.

Харків
«Майдан»
2016

А. О. Сошніков

ІСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ

ІСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ А. О. Сошніков

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А. О. Сошніков

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Навчальний посібник

Для студентів усіх спеціальностей

ЗАТВЕРДЖЕНО

Вченою радою

Харківського національного університету внутрішніх справ

Протокол № 13 від 22. 12 2015 р.

Харків «Майдан» 2016

УДК 101(075.8)

ББК 87

С 70

Рецензенти:

Греченко Володимир Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;

Радіонова Наталія Василівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

Сошніков А. О.

С 70 Історія філософії: навчальний посібник для студентів всіх спеціальностей / А. О. Сошніков. – Харків : Майдан, 2016. – 162 с.

ISBN 978-966-372-481-2.

У пропонованому посібнику висвітлюються основні аспекти історії філософії від найдавніших часів до сучасної доби. У нього включені, як філософські системи окремих філософів, так і розвиток їхніх поглядів у рамках певних філософських шкіл, розкрито розвиток філософської думки в цілому, згідно з визначеними часовими періодами та існуючими в них філософськими тенденціями. До кожної теми пропонуються питання для самостійної підготовки, список рекомендованої літератури.

Для студентів усіх спеціальностей вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться історією філософії.

УДК 101(075.8)

ББК 87

ISBN 978-966-372-481-2

© Сошніков А. О., 2016
© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
1. ПРЕДМЕТ І ОСНОВНА ТЕМАТИКА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ.....	8
1.1. Філософія як світоглядне знання.....	8
1.2. Предмет філософії.....	14
1.3. Структура філософії.....	16
1.4. Функції філософії.....	18
1.5. Принциповий історизм філософського знання.....	19
2. РАННЯ ФІЛОСОФІЯ СХОДУ І ЗАХОДУ.....	21
2.1. Початок філософського знання.....	21
2.2. Паростки філософії у Стародавньому Єгипті і Шумері.....	23
2.3. Індійський варіант східної парадигми.....	25
2.4. Китайський варіант східної парадигми.....	28
2.5. Іонійська натурфілософія.....	30
2.6. Зародження ідеалізму в давньогрецькій філософії. Піфагорійський союз та елейська школа.....	32
2.7. Матеріалістична філософія атомістів.....	34
2.8. Релятивізм філософії софістів.....	36
3. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	40
3.1. Суб'єктивний ідеалізм Сократа.....	40
3.2. Об'єктивний ідеалізм Платона.....	41
3.3. Емпіризм і соціально-етична спрямованість філософських поглядів кініків.....	42
3.4. Філософська система Арістотеля.....	43

4.	СТАРОДАВНЯ ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ В ЕПОХУ ЕЛЛІНІЗМУ	47
4.1.	Філософія Епікура як синтез натурфілософії і етики античності	47
4.2.	Філософське вчення давньогрецьких стоїків	49
4.3.	Скептицизм Піррона	50
5.	АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ РИМУ	52
5.1.	Римський епікуреїзм Тіта Лукреція Кара	52
5.2.	Римській стоїцизм	53
5.3.	Римський скептицизм	55
5.4.	Теософія гностицизму	55
5.5.	Неоплатонізм	56
6.	ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ	59
6.1.	Формування середньовічної філософської парадигми	59
6.2.	Християнська апологетика	62
6.3.	Християнська патристика	63
6.4.	Схоластична філософія	65
6.5.	Філософія епохи Відродження	69
7.	ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ (XVII–XVIII ст.)	74
7.1.	Філософія Френсіса Бекона	74
7.2.	Філософія Рене Декарта	76
7.3.	Філософія Томаса Гоббса	77
7.4.	Філософія Бенедикта Спінози	79
7.5.	Філософія Джона Локка	80
7.6.	Філософія Готфріда-Вільгельма Лейбніца	81
7.7.	Філософія Джорджа Берклі	82
7.8.	Філософія Девіда Юма	83
7.9.	Філософія французького Просвітництва XVIII ст. ...	83
8.	НІМЕЦЬКА ІДЕАЛІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	89
8.1.	Суб'єктивний ідеалізм Іммануїла Канта і Йоганна Фіхте	89
8.2.	Об'єктивний ідеалізм Фрідріха Шеллінга	92
8.3.	Філософська система Георга Гегеля	93

9.	УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА	95
9.1.	Античні філософські вчення на українських землях Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е. – III ст. н. е.)	95
9.2.	Філософські погляди книжників Київської Русі	99
9.3.	Гуманістичні та реформаційні ідеї у філософській думці України (кін. XV – початок XVII ст.)	105
9.4.	Києво-Могилянська академія – перший в Україні центр професійної філософської думки (друга пол. XVII – XVIII ст.)	108
9.5.	Філософська система Григорія Сковороди – засновника української класичної філософії	111
9.6.	Українська «філософія серця» XIX – поч. XX ст.	115
10.	СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА	124
10.1.	Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії	124
10.2.	Екзистенціальна тенденція в сучасній світовій філософії	126
10.3.	Філософія психоаналізу	131
	Тестові завдання до самоперевірки з дисципліни «Історія філософії»	135
	Питання для підготовки до іспиту з дисципліни «Історія філософії»	148
	Основна та додаткова література	152

ВСТУП

Філософія зветься царицею наук, а історичний розвиток її переконливо доводить її володарську сутність. Бо вона або сяє високо на престолі у царині духовної культури – або перебуває на засланні.

Курс «Історія філософії» хронологічно та логічно відтворює розвиток філософських учень, головних періодів філософії. Метою викладання дисципліни є ознайомлення студентів зі специфікою філософського світоглядного освоєння людиною дійсності, історією виникнення і розвитку філософських ідей, із філософськими концепціями, основними теоретичними проблемами філософії та її поняттєвим апаратом.

Мета вивчення історії філософії полягає у формуванні в студентів філософської культури мислення, шляхом прилучення їх до світоглядної та методологічної культури, накопиченої людством за всю історію його існування; здатності аналізувати світоглядні проблеми на підставі критичного залучення масиву аргументів щодо тих чи інших філософських концепцій; вміння творчо аналізувати явища і процеси навколишньої дійсності; зіставляти філософські, світоглядні ідеї з практикою суспільного життя; а також у формуванні свідомості студентів на засадах сучасних гуманістичних ідеалів, демократичних цінностей, національно-патріотичних та громадянських пріоритетів.

Унаслідок вивчення курсу «Історія філософії» студенти повинні засвоїти основні теоретичні положення; знати найважливіші проблеми усіх розділів програми; зрозуміти визначення фундаментальних філософських категорій; добре

орієнтуватися в першоджерелах та в науковій літературі; вміти застосовувати набуті знання у процесі обґрунтування своєї світоглядної та громадянської позиції щодо актуальних проблем сьогодення та під час вирішення професійних завдань.

В структурно-логічній схемі освітньо-професійної програми підготовки фахівця за відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем навчальна дисципліна «Історія філософії» є складовою циклу професійної підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямками: «філологія», «культурологія», «психологія».

Вивчення дисципліни певною мірою пов'язане зі знаннями інших гуманітарних дисциплін, особливо з культурологією, із Всесвітньою історією та історією України, психологією, філологією тощо. Водночас, знання дисципліни «Історія філософії» є методологічним підґрунтям глибокого засвоєння багатьох інших галузей знань (не тільки гуманітарних, а й природничих дисциплін).

1. ПРЕДМЕТ І ОСНОВНА ТЕМАТИКА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

- 1.1. *Філософія як світоглядне знання.*
- 1.2. *Предмет філософії.*
- 1.3. *Структура філософії.*
- 1.4. *Функції філософії.*
- 1.5. *Принциповий історизм філософського знання.*

1.1. *Філософія як світоглядне знання*

У стародавні часи, коли наука не була ще диференційована, філософія обіймала собою всі галузі знань. **Стародавні греки під філософією розуміли «любов до мудрості»** (термін запозичений з грецької мови; грец. *φιλοσοφία* «любов до знання; філософія» пов'язане з грец. *Φιλοσοφος* «освічений, учений», утвореним з основ іменників *φιλος* «друг» і *σοφια* «наука, мудрість»). Зазначене дає змогу розглядати філософію як мудрість, як знання «*софійного*» типу. Проте **філософія є мудрістю лише «в ідеалі», реально ж вона є постійним прагненням до мудрості, устремлінням до неї, пристрасним бажанням її, любов'ю до неї.** Цим і зумовлений процесуальний характер філософського знання, його діяльно-активний характер. Розглядувана в цьому плані філософія виступає у ролі своєрідного мистецтва, вміння «вчити мислити», вміння читати «поліфонію смислів» тексту (а не лише буквального смислу), вміння творчо, нестандартно мислити.

Разом з тим, філософське знання може існувати і як «моністичне», «монологічне» і навіть догматично-категоричне

(нетолерантне) знання. Річ в тому, що філософія – це завжди поліфонія (багатоголосся), в якій окремі голоси можуть бути монологічними, моністичними тощо, але врешті-решт це завжди поліфонія, плюралізм позицій і точок зору.

Ось така «множинність» філософського знання і характеризує його як **знання світоглядне**. **Світогляд – це погляд людини на світ та на своє місце у світі**. Отже, **світогляд є певного роду знанням про світ**. **Водночас – це не просто знання, а й оцінка людиною світу і самої себе**.

Питання про філософію виникає саме у зв'язку з мовою про ступені зрілості (як історичної, так і теоретичної) світогляду. Виникнення філософії, її становлення пов'язані з особливостями найдавнішої світоглядної форми, яка, по суті, була ровесницею людської історії, – **міфології як чуттєво-образного бачення світу**. Нажаль, проникнути у духовні шари первісної старовини досить важко, майже неможливо. Є, мабуть, лише один об'єктивний засіб, за допомогою якого можна проникнути у механізм мислення людини первісних часів і ранньої старовини – це вивчення мови.

Мова виражає категорії мислення: досліджуючи, як побудовані найбільш архаїчні мови, які засоби вони використовують для того, щоб виразити відношення людини до світу і його явищам, можна виявити деякі механізми тогочасного мислення. Виходячи зі співставлення структури найдавніших шарів мов, які дійшли до нинішнього часу зі структурою стародавніх міфів, найбільш вірогідною є наступна гіпотеза про мислення та світорозуміння первісних людей. Найбільш складним для них було сприймати й виражати абстрактні поняття. Проте, так як жодне судження неможливе без певного узагальнення, то це узагальнення досягалось шляхом створення почуттєво-наочних асоціацій (співставлень). Наприклад, аби висловити думку, буцімто небо являє собою дах або кровлю, що спирається на чотири точки небокрано, й одночасно воно – дещо таке, що кожен день народжує сонце, а також зорі і місяць, а водночас й дещо таке, по чому сонце щоденно

рухається з кінця в кінець, можна було сказати, що небо – це корова на чотирьох ногах, жінка, що народжує сонце і річка, по якій пливе сонце. Це достатньо висловлювало думку, яку потрібно було передати і ніхто не турбувався тим, яким чином небо може бути одночасно коровою, жінкою і річкою, бо всі ясно відчували, що це – тлумачення, а насправді небо – не корова, не жінка і не річка. Але, в силу все тієї ж нерозвинутості абстрактних понять не існувало також і понять «порівняння», «метафора», «тлумачення» і всього необхідного для того, щоб виразити, що небо – не корова, не жінка і не річка. Порівняння, тлумачення, власне, найменування предмета або явища сприймалися як дещо речове, наприклад ім'я – як речова частина іменованого. Тож не слід дивуватися, що, навіть не отожднюючи небо з реальною коровою або з реальною жінкою, стародавня людина могла приносити небу пожертвування і як божественній корові, і як жінці (богині).

Будь-які явища світу, що стосувалися людини, маючи невідому, проте безумовну причину, мислилися і відчувалися як такі, що викликані розумною волею. Спостерігати взаємозв'язок між причиною і наслідком людина могла майже виключно в межах своєї власної діяльності, а тому причину уявляла як акт волі. Тим самим за будь-яким явищем світу мислилася розумна, рухаюча ним істота, яку слід задобрити на свою користь. Ця істота, чи божество, мислилася не духовною, а матеріальною (бо нематеріальний дух – це теж абстракція, для висловлення якої, а, отже і для уявлення, не було засобів). Вона могла відрізнятися від людини могутністю, злобністю – чим завгодно, але не духовністю.

Божество не відрізнялося від людини також й безсмертністю, тому що людина не мала засобів почуттєво або словесно уявити собі смерть як небуття. Померлий був для нього тим, хто перейшов із життя тут в життя в якомусь іншому місці; так само і народжений був тим, хто перейшов із життя в якомусь іншому місці в життя тут. Ще одним переходом із одного буття в інше був перехід з дитинства: хлопчика – в повноправного

воїна, дівчинки – у дівчину шлюбного віку; такий перехід часто супроводжувався обрядом *ініціації* (посвячення), включаючи випробування стійкості хлопчика або дівчинки проти болю, проти страху тощо, а також передачею новому поколінню досвіду предків, що містився не тільки в прийомах праці різного роду, а й у міфах як чуттєво-образному осягненні причин і зв'язків явищ.

Міф неможливо відокремити і від обряду (ритуалу). Свої дії первісна людина осмислювала так само почуттєво-асоціативно, а не абстрактно-логічно, як явища світу. Деякі практичні дії (наприклад, технічні трудові навички) вона при цьому осмислює хоча й асоціативно, втім цілком правильно, так як дія тут очевидно залежить від наглядно проявленої людської волі. Інші ритуальні дії людини були обумовлені припустимими причинами явищ світу, як результат волі божества.

В цьому міфологічному світовідчутті, яке неможливо ще назвати філософією і неясно, чи можна назвати релігією, – присутня і власна протоетика: з сюжету міфу видно, що є добре, а що погане. Однак, ця протоетика має дещо автоматичний характер: вона не будується у вигляді логічної системи; просто те, що є корисним для своєї общини, товаришів, дітей – добре; а так як за межами своєї общини всі люди вороги, то обдурити або вбити їх – безумовно добре. А те, що погане – більшою частиною магічно зачароване, татуйоване; зробиш заборонене – помреш, навіть не тому, що за це вб'ють, а від страху перед самим табу. Тут етика не відокремлена від первісної магії. Ось з такою ідейно-емоційною спадщиною людство підійшло до грані цивілізації.

Більш пізнішою та зрілою формою світогляду людства була **релігія**. В ній буття осягається іншими засобами, ніж у міфі. В релігійній свідомості вже чітко розрізняються суб'єкт і об'єкт, отже, долається характерна для міфу неподільність людини та природи і закладаються основи проблематики, яка стане специфічною для філософії. В релігії ідея відділяється

від матерії і навіть протиставляється їй. Світ розділюється на духовний та тілесний, земний і небесний, горний і дольний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі живуть у *феноменальному світі* (на горі Олімп, на горі Меру тощо). У релігії зовсім інший, *ноуменальний світ*, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити. Віра і виступає головним способом досягнення буття. Релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у практичному плані веде до обґрунтування пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу з усіма наслідками для способу життя віруючих, які звідси випливають.

Релігія – одна із форм духовно-практичного освоєння світу. Її роль у суспільстві виявляється через соціальні функції.

Основна функція релігії – **компенсаторна**. Релігія наголошує на справедливому воздаянні людині за всі її страждання або скоєні злочини. Якщо на цьому світі Бог не віддає добром за страдницьке життя, то це станеться на тому, кращому світі, де не буде несправедливості. Отже, віруючі прагнуть жити відповідно до заповідей Божих, бо судити про їх подальшу долю можна лише за їх вчинками, а не намірами.

Інтегративна функція. Релігія об'єднує людей за ознакою їхньої конфесійної належності, зміцнюючи і підтримуючи цю спільноту.

Комунікативна функція – спілкування з одновірцями як осередком кращих (бо вони одностайні, сповідують одного Бога).

Регулятивна функція забезпечує визначену поведінку віруючих, які чітко орієнтуються на передбачені догматикою норми і вимоги.

Світоглядна функція дає релігійну картину світу, пояснюючи, у чому сутність людського життя, перебування людини у світі тощо.

Релігія охоплює не лише уявлення, погляди, ідеї, а й конкретні вчинки, відносини, дії почуття, прагнення, оцінки. На

особистісному рівні вона концентрує духовні зусилля для з'ясування світоглядних питань: для чого живу? Хто я? Що було раніше? Що буде потім, коли мене не стане?

На окремих етнічних основах виникли релігії Стародавнього Сходу й античного світу – єгипетська, вавілонська, фінікійська, іранська, грецька, римська тощо. В даний час збереглися лише деякі **національні релігії**: даосизм і конфуціанство в Китаї, синтоїзм в Японії, індуїзм в Індії; нащадки давніх іранців зберігають зороастризм, іудеї – іудаїзм.

Відомі три **світові релігії**: буддизм (виник у VI ст. до н. е.), християнство (від його появи числиться наша ера) та іслам (VII ст. н. е.). Вони подолали межі одного етнічного середовища і поширилися серед різних народів, «піднялися» над національними ознаками.

Існують ще й **нетрадиційні культури**, які виникають на основі синтезу релігійних традицій (наприклад, азіатської та християнської).

Будучи соціально детермінованою, релігія своєрідно відображає суперечності культурно-історичного процесу і водночас активно впливає на розвиток суспільства.

Вже на ранніх етапах існування філософії її тлумачать як специфічний різновид знання – мудрість. Філософія, отже, є знанням загального, що зближує її з такою формою суспільної свідомості, як **наука**. Остання, як і філософія, відображає світ у загальних поняттях. Зближує філософію з наукою й те, що філософія прагне теоретично обґрунтувати свої положення, довести їх, виразити у теоретичній формі. Близькість філософії з наукою є об'єктивним ґрунтом їх тісної взаємодії. Але, попри всю їх близькість, це різні, багато в чому навіть альтернативні форми суспільної свідомості. Заслуговує на увагу, що «спільна» націленість філософії та науки на загальне орієнтована принципово по-різному. Наука «схоплює» загальне як таке, сама по собі, безвідносно до людських інтересів і оцінок – і в цьому плані наука репрезентує, так би мовити, «незацікавлене», «байдуже» знання.

Що ж до філософії, то вона обов'язково враховує зацікавленість людини в результатах пізнавальних зусиль, пізнає загальне не просто як єдність дійсного та можливого, але й як бажане (чи небажане), не тільки суще, але й належне. Отже, на відміну від науки, філософія завжди є знання «зацікавлене», «небайдуже», тобто – **світоглядне**. Говорячи, що на перших етапах своєї історії філософія була сукупним знанням про світ, яке містило в собі елементи фізичних, хімічних, біологічних та інших знань, котрі згодом поступово відгалужуються від філософського загалу, перетворюються на самостійні галузі наукового (не філософського) знання, слід мати на увазі таке: елементи фізичних, хімічних та інших знань не були науковими («незацікавленими») знаннями у лоні філософії. Лише в міру свого кількісного зростання і відповідної систематизації і «автономізації» (перетворення на автономну галузь) ці знання «звільнялися» від світоглядно-оціночних моментів, перестаючи бути філософією і стаючи водночас наукою.

1.2. Предмет філософії

Філософія як особлива сфера людського знання і пізнання виникла на основі світоглядних пошуків та орієнтацій людини, що постають як необхідність з погляду людського життєвого вибору та самоствердження. **Предметом філософії є світ в цілому (природа, суспільство і мислення)** у своїх найзагальніших закономірностях, розглядуваний у своїх найзагальніших закономірностях під кутом зору суб'єкт-об'єктивного відношення. Інакше кажучи, **предметом філософії є не світ сам по собі, не людина сама по собі, а відношення «людина – світ»**. Постаючи **теоретичною формою світогляду**, філософія набуває певних особливостей, таких, як узагальнюючий характер знання, принциповий антропоцентризм, прагнення досягти абсолютів тощо. У кінцевому підсумку філософія

постає як глибоке і непереборне прагнення людської душі до прозорості й осмисленості підвалин власного буття. Світоглядний характер філософського знання становить головну його специфіку, визначає його фундаментальний гуманістичний зміст.

Філософією, по великому рахунку, займаються усі люди щодня. Просто більшість у житті цікавлять різні питання і їй навіть нецікаво, що пошуки істини загалом називаються філософією і мають багатотомову теоретичну базу. Але кому потрібно – той має знати, куди він завжди може звернутися, аби почерпнути з світового досвіду людства у осмисленні актуальних життєвих смислів: рано чи пізно всі люди у якійсь мірі звертаються до вічних питань філософії – в чому сенс буття і чи можливе його пізнання...

Філософське знання має свою специфіку, яка полягає в його плюралістичному («поліфонічному»), діалогічному, і, водночас, толерантному, стосовно інших (відмінних) точок зору, характері. Своім основним завданням філософія має встановлення перших, основних істин, які слугують першопочатком або принципами для інших істин. Як наука філософія встановлює свої істини шляхом дослідження і доведення, тобто прагнучи раціональними засобами створити гранично узагальнену картину світу і місця людини у ньому, досліджуючи пізнавальне, ціннісне, соціально-політичне, моральне й естетичне ставлення людини до світу.

На відміну від окремих наук, що вивчають лише деякі області дійсності, предмет філософії охоплює найзагальніші риси дійсності, основи буття і пізнання, що вивчаються не безпосередньо, а через узагальнення даних інших наук та осмислення всієї існуючої культури, її світоглядних структур.

Таким чином, філософія – раціональна самосвідомість людства, наслідок його прагнення збагнути глибинні основи буття і місце людини у світі. Це ділянка знання, яка виробляє загальний інтегрований погляд на всесвіт, Бога, людину, природу, досліджує взаємовідносини між

мисленням і буттям, з'ясовує суть пізнання, вивчає закони логічного думання та розглядає моральні та естетичні вартості. Також під філософією розуміють форму людського мислення, теоретичну форму світогляду.

1.3. Структура філософії

Філософія ділиться на ряд дисциплін, що сукупно називаються філософськими науками, з якої головні: метафізика, теорія пізнання, логіка, етика, естетика.

1. Філософія природи, світу і космосу:

онтологія (грец. *όντος* – суще, те, що існує і *λόγος* – учення, наука) – це вчення про буття, розділ філософії, у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого;

натурфілософія (лат. *natura* – «природа») – філософія природи, тлумачення природи, розглянутій в її цілісності;

космологія (грец. *κόσμος* – «всесвіт» і *λογία* – «вчення») – вчення про Всесвіт у цілому та про місце людства у ньому.

2. Філософія суспільства та суспільної історії:

соціальна філософія – розділ філософії, покликаний відповісти на питання про те, що є суспільство і яке місце займає в ньому людина;

філософія історії або історіософія – розділ філософії, що займається проблемами сенсу історії, її закономірностями, основними напрямками розвитку суспільства та історичним пізнанням;

культурологія – це наука, яка вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізація, етносів, націй у конкретно-історичному періоді, їх взаємозв'язки та взаємовпливи;

етнофілософія – міждисциплінарна галузь знання, що вивчає філософію етносу, етнічність, філософські уявлення як системну складову духовної культури етносу, особливості

національних філософських традицій, етнометодологію, аспекти етнічних та естетичних уявлень певного етносу.

3. Філософія людини з її особливостями, здібностями і властивостями.

філософська антропологія (від філософія та антропологія) – філософське вчення про природу (сутність) людини;

антропософія (грец. *ανθρωπος* – людина і *σοφία* – мудрість) – філософське вчення, за яким людина – є відображенням божественного абсолюту і її внутрішній світ (мікрокосм) вічний і єдиний з божественним всесвітом (макрокосмом);

структурна антропологія – вчення, за яким існує певний, цілком конкретний та сталий набір інтелектуальних та реальних можливостей людини, який слід виокремити із історії, культури, способів людського життя, означений набір відкриває можливості для виправданого та надійного вивчення і розуміння людини;

соціобіологія (біосоціологія) – система поглядів на громадське життя, заснована на законах еволюції органічної природи.

4. Філософія духовної сфери або інтелектуальних процесів:

логіка (від грец. *Logos* – слово, думка, мова) – наука про закони і форми мислення, методи пізнання та умови істинності знань і суджень;

гносеологія (від грец. *Γνώσις* – «пізнання» і *λόγος* – «вчення, наука») – теорія пізнання, розділ філософії, в якому вивчаються проблеми природи пізнання і його можливостей, відношення знання до реальності, досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його достовірності та істинності;

етика (від грец. *ἠθος* – звичай) – наука що вивчає мораль, суспільні норми поведінки, звичаї;

естетика (грец. *Αισθητικός* – чуттєво пізнавальний) – філософська наука, про прекрасне;

філософія релігії – наука і навчальна дисципліна релігійного циклу, яка займається філософською інтерпретацією релігії;

філософія права – це розділ філософії та юриспруденції, який займається дослідженням сенсу права, його сутності та поняття, його цінності та значення, його ролі в житті людини, суспільства і держави, у долях народів і людства; **історія філософії** – розділ філософії, що вивчає історичні типи філософії.

Описати історію філософії людства неможливо в принципі – бо неможливо описати все розмаїття філософських пошуків різних людей різних епох, тому обираються найбільш цікаві і відомі теми і автори.

1.4. Функції філософії

Серед основних функцій філософії, що мають як індивідуально-особистісне, так і суспільне значення, традиційно виділяють:

світоглядна – філософія допомагає людині знайти й обґрунтувати свої життєві орієнтири, з'ясувати зміст і значення життєвих пріоритетів та цінностей;

пізнавальна – завдяки дослідженню загальних проблем пізнання філософія озброює людину орієнтирами в пізнавальній діяльності, критеріями та ознаками правильного руху на шляху до надійних, достовірних знань;

логічна – філософія сприяє формуванню культури мислення, виробленню критичної неупередженої позиції у міжіндивідуальних та соціально-культурних діалогах;

соціально-адаптивна – філософія допомагає зорієнтуватися у складних, строкатих, розмаїтих проявах суспільного життя і виробити власну соціальну позицію;

критична – проявляється в руйнуванні філософським мисленням звичних стереотипів і забобонів;

виховна – філософія сприяє потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів.

1.5. Принциповий історизм філософського знання

Однією з найістотніших характеристик світоглядного знання взагалі (філософського зокрема) є його принципово історичний характер. Постійно орієнтована на майбутнє людина в той же час глибоко укорінена в минулому, завжди несе його (досвід, пам'ять тощо) з собою. І головне полягає в тому, що майбутнє (бажання, цілі, плани і т. ін.) і минуле, неіснуючи наяву, дійсно, становлять у той же час невід'ємну частину людської особистості. Зрозуміло, що людина, суспільство в цілому живуть одночасно в усіх трьох часових вимірах – минулому, теперішньому і майбутньому, об'єднуючи їх у собі в нерозривну цілісність – історію. Будь-яка спроба зрозуміти людину в її відношенні до світу тільки як наявне (існуючи лише в теперішньому часі) буття поза майбутнім і минулим є абсолютно безпідставною. Адже, абстрагуючись від майбутнього і минулого, ми тим самим абстрагуємось і від людських намірів, бажань, пам'яті, досвіду, тобто втрачаємо сенс того, що є людина як така. Оскільки філософія не може у своїх дослідженнях абстрагуватись і від власної історії, історія філософії постає невід'ємною складовою самої філософської теорії. Йдеться про те, що ідеї, сформульовані в ході історичного розвитку філософії, зберігають свою актуальність і для сучасності, і для майбутнього. У певному розумінні слова філософські ідеї є «вічними»: кожне нове покоління може постійно повертатися до них, надаючи їм все нових і нових розв'язань і тлумачень.

Література:

1. Аббаньяно Н. Мудрость философии и проблемы нашей жизни / Н. Аббаньяно – СПб : Алетейя, 1998. – 305 с.
2. Белье Ж.-М. Роздуми про мудрість / Ж.-М. Белье. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 163 с.

3. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас. – К. : Дух і Літера, 2011. – 280 с.
4. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб : Алетейя, 1998. – 283 с.
5. Маритен Ж. Знание и мудрость / Ж. Маритен. – М. : Научный мир, 1999. – 244 с.
6. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы / Г. Марсель // Проблемы человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 404–419.
7. Нідельман Я. Серце філософії / Я. Нідельман. – Львів : Літопис : Центр гуманістичних досліджень Львівського ун-ту ім. І. Франка, 2000. – 256 с.
8. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
9. Філософія сьогодні. Розмови з У. Бекон, Г.Г. Гадамером, Ю. Габермасом, Г. Йонасом, О. Гьофе, В. Гьосле, Р. Ротрі та ін. / за ред. У. Бома. – К. : Альтерпрес, 2003. – 168 с.
10. Хофмайстер Х. Что значит мыслить философски / Х. Хофмайстер. – СПб : Лань, 2000. – 512 с.
11. Янарас Х. Нерозривна філософія. Нариси вступу до філософії / Х. Янарас. – К. : Основи, 2000. – 314 с.

Контрольні питання:

1. *Що означає термін філософія?*
2. *Що таке світогляд?*
3. *Що таке міфологія?*
4. *Що таке релігія?*
5. *Що таке наука?*
6. *В чому полягає специфічність філософського світогляду?*
7. *Що є предметом вивчення філософії?*
8. *Яка структура і функції філософського знання?*
9. *Чи є філософія наукою?*
10. *Чому не можна зрозуміти філософію без знайомства з її історією?*

2. РАННЯ ФІЛОСОФІЯ СХОДУ І ЗАХОДУ

- 2.1. Початок філософського знання.
- 2.2. Паростки філософії у Стародавньому Єгипті і Шумері.
- 2.3. Індійський варіант східної парадигми.
- 2.4. Китайський варіант східної парадигми.
- 2.5. Іонійська натурфілософія.
- 2.6. Зародження ідеалізму в давньогрецькій філософії. Піфагорійський союз та елейська школа.
- 2.7. Матеріалістична філософія атомістів.
- 2.8. Релятивізм філософії софістів.

2.1. Початок філософського знання

Формування на базі первісної міфології ранніх форм філософського, релігійного та інших світоглядів відбувається в ході поступового розкладу родоплемінного ладу та зародження найдавніших в історії людства цивілізацій. Процес цей спостерігаємо ще наприкінці IV тис. до н. е. в родючих долинах Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Міжріччя). Приблизно в цей же час аналогічний процес відбувається в долині Інду і Гангу (Індія), трохи пізніше – в II тис. до н. е. – в долині Хуанхе і Янцзи (Китай), ще пізніше – в I тис. до н. е. – на Балканському півострові, західному узбережжі Малої Азії та південному узбережжі Апеннінського півострова (Стародавня Греція – Еллада).

Виникнення філософії не було швидким «одноразовим актом» її «відділення» від міфології. Це був тривалий,

«розтягнутий» на століття (а то й на півтора-два тисячоліття) процес поступового виявлення (спочатку ледь помітного, але з часом все виразнішого) специфічного філософського змісту на тлі міфологічного «негатива». Через певні історичні причини в Єгипті та Міжріччі цей процес так і не дістав свого завершення, внаслідок чого можна говорити лише про значні елементи філософських ідей у культурі стародавніх цивілізацій Близького Сходу.

Що ж до Індії, то тут коріння перших філософських узагальнень сягає найдавніших (III–II тис. до н. е.) записів міфологічних текстів, так званих «Вед» (буквально – «знання») і стародавніх епосів «Махабхарата» і «Рамаянна». Проте, ще навіть у VIII ст. до н. е. ідеї давньоіндійської філософії значною мірою зберігають міфологічний характер (в Упанішадах). Втім, це стосується специфіки індійського філософського мислення (про що йтиметься далі). Так само і в Китаї філософські ідеї формуються на базі давніх (кінець II – початок I тис. до н. е.) міфологічних текстів, зафіксованих у так званому «П'ятикнижжі» («У-цзин»). У давній Елладі філософське знання теж виростає на ґрунті міфологічних («орфічних») гімнів VIII ст. до н. е. та героїчного епосу «Іліади» й «Одисеї».

Між зазначеними типами існують істотні відмінності, що виявляють себе передусім у відмінностях східної та західної парадигми. Для східної філософії характерна розмитість меж між людиною та природою у взаємовідношенні «людина – світ». Морально-етична тематика тут явно домінує над натуралістично-емпіричною. Будучи переважно-споглядальною щодо природного буття, східна парадигма головну увагу звертає на проблему постійного самовдосконалення людини, а не вдосконалення світу.

2.2. Паростки філософії у Стародавньому Єгипті і Шумері

Ще в IV тис до н. е. на родючих землях у Дворіччі між Тигром і Євфратом почали виникати шумерські міста-держави. Найцікавіше серед них місто Урук, яке досягло свого розквіту наступного тисячоліття, коли його царем був Гільгамеш. Саме про нього і дійшли до нас перші писемні твори, записані на глиняних таблицях. Уже такі шумерські міста мали архітектурні ансамблі і храми, оригінальну кераміку з досить складними малюнками-символами, мали навіть кодекс законів. Прикметно, що шумерський бог сонця Шамаш був водночас богом правди і справедливості.

«Епос про Гільгамеша», якому вже близько п'яти тисяч років, вражає зрілістю думки і тим, як тонко в ньому передані відчуття тогочасної людини:

Люта смерть не щадить людини:
Чи навіки муруємо ми оселі?
Чи навіки ставимо ми печаті?
Чи навіки брати спадщину ділять?
Чи навіки ненависть займається в людях?
Чи навіки ріка несе свою повінь?
Чи навіки з личинки виходить бабка?

В цих словах – крик душі про невблаганність Часу, про короткоплинність життя; переконаність у тому, що воля богів – усе, а людини (навіть царя) – ніщо.

І як підсумок звучить рядок:

Зневаж багатство, рятуй свою душу!

Ось тоді, в далеку давнину, почалася робота людини над удосконаленням душі, що пізніше яскраво виявилось в індусів і християн.

У єгипетській долині Ніла була могутня цивілізація Хеме («чорноземлі») – з високою технологією іригаційного землеробства, «сотичним» календарем, «божественними» фараонами, жрецькою езотеричною наукою, мурашником будівничих гігантських споруд (безглузлого з господарчої точки зору сфінксу, непідвладних часу храмів і пірамід) – цивілізація, в якій світ матеріальних речей тісно поєднався з духовним. Там у III тис. до н. е. жив видатний учений, мудрець, лікар і астроном. Імхотеп, який виступив засновником пірамідальної архітектурної форми в проектуванні царських поховань. Єгиптяни чудово знали астрономію, геодезію, будівельну справу, розуміли поведінку ґрунтів. Завдяки цим знанням вони зуміли спорудити в найкращому місці, яке задовольняло всім вимогам будівництва, ансамбль гробниць – у некрополі Гізе. Долаючи страх перед смертю, єгиптяни створили культ мертвих, вірячи в оживлення і воскресіння у новому житті в новій подобі. За передбаченням єгиптян, небіжчик потрапляв у підземне царство. І коли йшов ним, хтось із богів торкав прибульця чарівним ключем, і людина верталася на світ чистим немовлям. Так пояснювалася ідея замкнутого коло обігу життя, яскраво втілена давньоєгипетськими художниками на стінах фараонових гробниць.

Вражає багатолікість нільських богів. Зокрема, бог Сонця мав кілька імен і понад сімдесят подоб – залежно від призначення і стосунків з іншими богами. Боги зображувалися людиноликими, соколами, крокодилами, носорогами, павіанами, коровами, зміями, рослинами. Наприклад, у поемі «Сила кохання» (папірус датується 1330 р. до н. е.) читаємо:

Ріка – вино.
Бог Пта – то очерет,
Латаття водяне – богиня Сехмет,
Бутони ніжні – богиня Іаріт,
Бог Нефертум – то квітка.

До речі, значне місце в мистецтві Єгипту нарівні з релігійними текстами посідала любовна лірика. Давні єгиптяни любили земне життя. Наприклад, «Пісня арфіста» закликає: «Іди за бажаннями серця». Отже, в культурі давніх єгиптян людський дух продовжує самопошук до самовдосконалення.

В цілому ж у Шумері та Єгипті філософія, не завершивши циклу свого становлення, зупиняється на стадії передфілософії. Це було обумовлено двома обставинами: 1) деспотичне правління царів і фараонів сприяло консервації первісно-родового соціуму і пов'язаного з ним міфологічного мислення та 2) монополія жерців на знання перешкоджала розвитку думки поза релігійним культом. **Внаслідок цього можна говорити лише про значні елементи філософського мислення у культурі цих стародавніх цивілізацій.**

2.3. Індійський варіант східної парадигми

Тим часом в Індії, Китаї, пізніше – Японії розквітали своєрідні цивілізації, з власними релігіями, філософіями.

Зародки філософського мислення в Індії знайшли відображення у сакральних текстах «Вед» (XV ст. до н. е.), що описують сонм богів, які виступають тут як уособлення сил природи, так і безтілесними духами життя і смерті. З'являється містична концепція походження світу, за якою передвічно нічого не існувало – ні небо, ні повітря, ні земля, а тільки бажання родити себе від самого себе: «Ні буття, ні небуття не було досі. Що було приховано і де?... Ніхто не може знати, звідки створіння виникло і хто творив його, а хто ні». В коментарях до Вед (*брахманах*) це бажання уособлене в образі *Праджапати*, який і створив всі живі істоти з самого себе.

Зміни в духовному кліматі Індії започаткувала поява літератури *упанішад* («сидіти біля вчителя»), складена десь у X ст. до н. е. Якщо автори ведійських гімнів були, насамперед, співаками і поетами, то автори *упанішад* – це вже філософи

і мудреці. В ті часи дуже поширився аскетизм, піднеслося значення релігійних каст, з'явилося багато вчителів, які нібито володіли таємницями визволення людської душі від земних тягарів.

Мистичні ідеї подвижництва набули класичної довершеності в джайністському віровченні, яке вважається перехідним містком від веданти до буддизму. Його засновником традиційно вважають **Вардхаману**, названого **Джіною** («Переможцем») (599–527 рр. до н. е.). Джайністи вчили, що мирське життя є неминучим злом, тому шлях до «спасіння» лежить через найсуворіший аскетизм. Ця світоглядна система вважала все суще в природі одухотвореним й рішуче пропагувала ідею *ахімси* – непошкодження живих істот. Віра в те, що всі речі, тварини і комахи наділені душами, вимагала заборони убивати життя в будь-якій формі. Джайнізм проповідував абсолютну свободу суб'єкта («самовизначення»). З цим поєднувалась проповідь крайнього індивідуалізму, виражена тезою: людина сама собі друг і не повинна бажати друзів поза собою.

Характерною особливістю давньоіндійського світогляду є те, що в ньому простежується органічний процес переходу від міфологічно-релігійного світогляду до філософії. Давньоіндійські філософські школи (*даршани*) поділяють на: 1) «ортодоксальні» (*астіка*), тобто ті, що визнають життя після смерті і авторитет Вед (*ньяя, вайшешика, санкх'я, пурва міманса, веданта*) та 2) «неортодоксальні» (*настіка*), тобто ті, що авторитет Вед не визнають (*чарвака, локаята, адживіка*). Серед напрямів ранніх етапів історії давньоіндійської філософії зустрічаємо тлумачення реальності, як втілення одного з матеріальних начал – води, вогню, повітря, простору, часу тощо, котрі є видозмінами матерії (*пракріті*). Водночас існували школи, що апелювали до духовних першоджерел реальності. Проте всі вони наголошували на цілісності світу, що незаперечно домінує над усім відмінним й індивідуальним як чимось обмеженим, недосконалим, несправжнім. Спільною рисою цих філософій є те, що вони побудовані навколо

поняття універсального Закону (*дхарми*) і пошуків шляхів звільнення.

Філософське вчення **буддизму**, засновником якого традиція називає царевича **Сідхартхі**, прозваний **Буддою** (тобто «пробуджений», «просвітлений») (563–483), розглядає світ як єдиний потік матеріальних і духовних елементів – *дхарм*. Дхарми невинно змінюються, внаслідок чого реальність постає процесом вічного і безупинного становлення. Проте мінливий потік буття заважає людині досягти вершини досконалості, можливої лише за умови самовдосконалення та самозаглиблення, кінцевою метою яких є стан вічного блаженства (*нірвана*).

Індуси вважають, що в основі Всесвіту знаходиться психічна енергія в пасивному стані (*брахма*). Індивідуальна людська душа, хоч і є безсмертною, набагато поступається перед світовим духом щодо ступеня своєї досконалості внаслідок занадто тісного зв'язку з тілом, який виявляється в підпорядкуванні цієї душі (*атмана*) причинно-наслідковому закону необхідності (*карма*), згідно з яким праведні або гріховні дії людини визначають її долю, страждання або насолоди, які вона перенесе. Прив'язаність *атмана* до тіла змушує душу щоразу після смерті переселятися в інше тіло. Потік таких перевтілень (*самсара*) триває нескінченно довго, аж доки людині не вдасться повністю звільнитися від повсякденних життєвих турбот. Саме тоді настає «звільнення» (*мокша*) кругообігу народжень і смертей, яке означає «злиття» душі з *брахманом*, ототожнення з ним, переривається ланцюг страждань у земному світі.

Світоглядний менталітет Давньої Індії формує сприйняття реального предметно-речового світу як химерної фікції, оманни, примхливої тіні, яка лише через невігластво буденної свідомості здається чимось «справжнім». Така ілюзорна примара реальності (котра лише видається реальністю), в індійській філософській традиції позначається категорією «*Майя*» («*серпанкове покривало Майї*»). Тим-то індійський варіант східної

філософської парадигми обертається своєрідною «філософською міфологією», орієнтованою на містичне переживання одухотвореності буття і практично байдужої до об'єктивно-раціоналістичних методів осягнення реальності.

2.4. Китайський варіант східної парадигми

Для китайського варіанту східної філософської парадигми, на відміну від індійської міфологічно-містичної орієнтації, характерна більш реалістична увага до питань управління державою, виявлення стосунків між вищими і нижчими, батьками і дітьми, старшими і молодшими.

В VI ст. до н. е. в Китаї виникла популярна філософська течія, яка пізніше дістала назву **даосизм**. Це вчення пов'язують з ім'ям мудреця **Лао-цзи** (604–531 до н. е.). Термін даосизм походить від поняття *дао* («шлях»). Це – загальний закон всього існуючого, першопричина всього сущого, яка, разом з матеріальною часткою (*ци*), становить основу буття. Закон дао полягає в тому, що в світі немає нічого постійного і незмінного, що всі речі перебувають в невинному рухові і змінах, переходячи в свою протилежність. «Неповне стає повним; криве стає прямим; старе змінюється новим» – все це відбувається згідно з законом дао, бо «протилежність є діяння дао», тобто самої природи речей.

Лао-цзи твердить, що людина не повинна втручатися у природний процес розвитку речей, бо хто захоче підпорядкувати природний процес розвитку речей, той неминуче зазнає невдачі. З цього випливала проповідь споглядального відношення до природи і устаненого суспільного порядку: «Хто діє – зазнає невдачі; хто чимось володіє – втратить. Ось чому абсолютно мудрий не діє, і він не знає невдач. Він нічого не має, тому нічого не втрачає. ... Він пливе за течією і не зважається на (самочинний) вчинок». Даоси не обмежувалися проповідуванням бездіяльності (*увей*), вони рішуче відкидали

все, що їм здавалося неприродним, штучним: культуру, прогрес тощо. Вважаючи цивілізацію злом, вони закликали знищити її, повернутися до первісності.

Весь життєвий устрій китайців був пронизаний етичним вченням філософа Конфуція (**Кун Фу Цзи**) (551–479 до н. е.). Він вважав, що суспільство ділиться на дві частини – «благородних мужів» та «нікчемних люців». Благородні мають п'ять чеснот: 1) людинолюбство (*жень*), а це – милосердя, стриманість, співчуття, любов до ближнього, здатність пожертвувати власним добробутом на користь іншого; 2) обов'язок, який людина добровільно бере на себе; 3) знання, вивчення давніх книг і досвіду предків; 4) відданість старшим у сім'ї, правителям держави та його чиновникам; 5) певні норми поведінки, правила етикету, які через свою складність і неухильну послідовність виконання іншими народами були іронічно названі як «китайські церемонії». Але китайцям вони подобалися, бо виховували терплячість і начебто були гарантом сталого буття.

За Конфуцієм, не багатство чи знатне походження робили людину благородною, а правильне виховання. На жаль, у реальному житті аристократи вважали тільки себе благородними, тож і ставилися до простолюдинів, як до нікчемних люців. Прості люди або щиро вірили, або переконували себе в тому, що старші за своїм становищем в суспільстві – благородні мужі – добродійні, справедливі, люблять нижчих за себе. Аристократи ж вірили у незмінність заведеного порядку і свою вищість. Проте конфуціанство стало саме тим ученням, яке загалом задовольнило і низи, і верхівку китайського суспільства і духовна влада Конфуція над співвітчизниками поширилася на багато віків уперед.

У IV ст. до н. е. мандрівний філософ **Мо-цзи** (**Мо Ді**) (бл. 470 – бл. 391 до н. е.) пропагував ідею рівності людей на основі «всезагальної любові» і закликав усіх допомагати один одному незалежно від соціального становища.

Філософське вчення про державу і право розробляли представники школи «законників» (*фа-цзя*), основні положення

якої були сформульовані **Шан Яном** (390–338 до н. е.). Держава, на думку «законників», призначена не служити народу, а бути для нього вуздеккою.

Навіть короткий огляд розвитку філософських уявлень стародавніх цивілізацій Сходу дає підставу зробити висновок про тривалість цього процесу, впродовж якого філософська думка поступово виокремлюється з міфологічного контексту. Проте більш менш чіткої форми ця тенденція набуває в китайському варіанті східної філософської парадигми.

2.5. Іонійська натурфілософія

На відміну від давньосхідної філософії, західна парадигма філософського мислення пильна саме до речово-предметної буттєвості світу, розглядаючи його під кутом зору руху від первісної змішаності – Хаосу (грец. *Χάος* – зяяння, простір) – до стану чіткої розмежованості його елементів (речей, предметів, явищ), гармонійно упорядкованих в універсальному світопорядку – Космосі (κόσμος). Таке предметно-речове бачення світового універсуму і становить ментальне підґрунтя культури Давньої Еллади. Давні греки створили свою культуру, дещо запозичивши і в єгиптян. Але їхні боги вже мали людську подобу, частенько спускалися з Олімпу і брали участь у земних справах. Боги уподібнювались людям, а люди богам. У грецьких містах-державах (полісах) розквітав дух свободи і демократії. Чи не тому греки створювали шедеври в мистецтві, науках? Вони самовдосконалювались фізично і духовно, в них було велике число філософських шкіл.

Перші філософські вчення в Стародавній Греції з'являються в Іонії – грецькій колонії на західному узбережжі Малої Азії, де вже в VII–VI ст. до н. е. в таких містах, як Мілет, Ефес та інших бурхливо розвивалось культурне життя. Першими грецькими філософами були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен – представники мілетської школи (від назви міста Мілет)

та Геракліт – представник ефеської школи (від назви міста Ефес). Перші грецькі мислителі вважали основою існування світу певну речовину *архе* (греч. *ἀρχή* – начало, принцип), з якої усі речі виникають і в яку перетворюються, після того як зникають. Ту матерію, з якої виникають конкретні речі, вони розглядали як вічну і незмінну.

Основоположник мілетської школи **Фалес** (624–546 до н. е.) називав її водою, твердячи, що вона має бути вологою і плинною; вологою – тому, що у вологості виникає багато речей природи; крім того, вологість також містить у собі тепло, без якого також неможливе життя; плинною вона має бути тому, що всі речі змінюються, отже, їхня субстанція повинна бути рухливою.

Анаксимандр (610–548 до н. е.), учень Фалеса, вважав, що вода не може бути початком і першоосновою всіх речей, бо є речі тверді, як, наприклад, земля, каміння. Тому першоосновою всього суцього він вважав *апейрон* (греч. *ἄπειρον*), тобто безконечну невизначену речовину, яка існує вічно і не піддається ніяким змінам. Внаслідок її руху виникли небо, земля і весь видимий світ речей.

Анаксимен (585–525 до н. е.), учень Анаксимандра, стверджував, що основа всіх існуючих речей єдина і безконечна, але вона не є невизначеною. Нею філософ вважав повітря на тій підставі, що воно буває різним за ступенем розрідження; згущуючись, воно стає вітром і хмарою, ще більше згущуючись – водою, а далі – землею, камінням; розріджуючись, повітря стає вогнем. Таким чином, єдина матеріальна субстанція, змінюючи свої властивості, відтворює різні речі: тверді, м'які, плинні.

Іонійська натурфілософія знайшла найбільш яскраве відображення у вченні **Геракліта Ефеського** (530–470 до н. е.), одного з засновників античної діалектики. Діалектика Геракліта ще не одягнена в форми абстрактно-логічних понять, вона відображає дійсність такою, якою її сприймає живе безпосереднє споглядання. У найголовнішому її положенні – «Все пливе, все змінюється, все виникає і зникає» – виражене розуміння

всезагального руху і розвитку як основи безупинного оновлення світу. Гераклітові належить відомий афоризм про ріку, до якої не можна увійти двічі. Геракліт вбачав першооснову світу у вогні: «Світ єдиний із всього – не створений ніким із людей, ніким із богів, а є вічно живий вогонь, що мірою спалахує і мірою згасає». Цей вогонь є одночасно універсальним законом «спалахування» і «згасання» світу – *логосом* (*λόγος*). Розвиток він розумів як процес боротьби протилежностей, бо «все відбувається через боротьбу і за необхідністю». Він писав: «Холодне тепліє, тепле холодніє, вологе висушується, сухе зволожується» або «Ворогуюче з'єднується, з розходжень виникає прекрасна гармонія, і все відбувається через боротьбу». Рух, розвиток здійснюється через зіткнення протилежностей, які в ході боротьби переходять одна в одну, зберігаючи тим самим свою єдність, гармонію космосу.

2.6. Зародження ідеалізму в давньогрецькій філософії. Піфагорійський союз та елейська школа

Представники ідеалістичних філософських шкіл Еллади віддають перевагу нематеріальним першоелементам світу. Так, близько 532 р. до н. е., в місті Кротон, розташованому на узбережжі Апеннінського півострова (в так званій Великій Греції), виникає впливова філософська школа – Піфагорійський союз, засновником якого був виходець з острова Самос **Піфагор** (580–500 до н. е.). Філософія піфагорійців зводилася до того, що вони систему всесвіту розглядали як гармонію чисел, а числа – як його першооснову. Пізнати світ – значить пізнати числа, яким він підлягає і які ним керують. Одиниці (монаді) піфагорійці надавали божественного значення, вона – мати богів і загальна основа всіх явищ природи, двійці – значення загального принципу поєднання протилежностей. Трійку вони розглядали як тіло природи, а четвірку – як образ чотирьох священних

стихій: землі, води, повітря, вогню. Десятка – це священна декада, яка символізує образ всесвіту, який складається з десяти небесних сфер і десяти небесних світил. З цією містичною філософією піфагорійці пов'язували також уявлення про безсмертя душі, про переселення її з одного тіла в інше.

Гармонія космосу мислиться піфагорійцями як чисельно-кількісна упорядкованість світу. Число є началом ідеальним, але ідеальність його предметна. Адже, згідно з піфагорійцями, число обов'язково має певну геометричну форму. Піфагорійці асоціювали специфічні риси природних «стихій» з формою п'яти правильних многогранників. Земля, за піфагорійцями, складається з частинок кубічної форми, вогонь – з тетраєдрів (чотиригранних пірамід), повітря – з октаєдрів (восьмигранників), ефір – з додекаєдрів (двадцятигранників).

В VI ст. до н. е. в тій же Великій Греції, в місті Елеї виникає ще одна впливова школа давньогрецької філософії – елейська (її послідовники звалися елеатами). Основний напрямок міркувань елеатів було задано **Ксенофаном** (580–490 до н. е.), який виводив єдність всесвіту з єдності буття як нерухомого і незмінного початку речей. Це єдине Ксенофан називав «богом», заперечуючи в той же час реальність конкретних «богів» (і не тільки старогрецького пантеону), яких люди створили за своїм образом і подобою: «коли б бики, коні й леви мали руки і вміли б ними малювати... подібно до людей, то коні б зображували богів схожими на коней, бики – схожими на биків».

Другий представник елейської школи **Парменід** (кінець VI – початок V ст. до н. е.) різко протиставив істину, що спирається на розум (на логічне мислення), істині, що спирається на чуттєвий досвід. Застерігаючи проти суджень на підставі чуттєвого досвіду, Парменід твердив, що істинним слід вважати не те, що спирається на досвід, а лише те, що спирається на логічне мислення, навіть тоді, коли в чуттєвому досвіді немає цьому підтвердження. Істинно сущим, за Парменідом, є єдине, незмінне і само собі тотожне буття як таке. В зв'язку з цим Парменід зазначав: «Пустим звуком буде

все, існування чого, згідно зі своїми переконаннями, визнали смертні, а саме: виникнення і загибель, буття разом з небуттям, зміну місця і мінливий колір того, що кидається в очі».

Елеати заперечували істинність руху і змін. Головні заперечення викладені в філософських поглядах **Зенона** (490–430 до н. е.). Для нього, як і для всіх елеатів, істинним є не те, що реально сприймається нашими чуттями, а те, що доводиться розумом, логічним мисленням. Звичайно, Зенон не заперечував чуттєво сприйманий рух, але не вважав його істинним, оскільки він не доводиться логічним мисленням. На доказ цього він висував шість апорій (заперечень). Загальне заперечення істинності руху він виразив так: «Рухомий предмет не рухається ні в тому місці де він перебуває, ні в тому де його не має». За Зеноном, тіло не може начати і закінчити свій рух, бо предмет, що рухається до якоїсь мети, повинен пройти спочатку половину шляху до неї, а далі – половину цієї половини, і так без кінця. Отже, тіло ніколи не зрушиться з місця. Стріла, що летить, розмірковує Зенон, в кожен даний момент перебуває у тому місці, де вона є, отже, знаходиться у тому ж місці в стані спокою. Якщо ж у кожен окремих момент вона є в стані спокою, то сума моментів спокою може дати нам лише спокій, отже, стріла нерухома.

2.7. Матеріалістична філософія атомістів

Атомісти поставили питання про дискретність (перервність) матеріальної субстанції, припустивши існування найдрібніших її часток. В розвитку атомістичних поглядів першу ланку становлять вчення Анаксагора та Емпедокла, а вищий ступінь атомізму – це вчення Левкіппа і Демокріта.

Анаксагор (500–428 до н. е.) вважав первісні тіла матерії якісно багатоманітними. З них нібито й складаються різні тіла: м'ясо – з м'ясних, кров – з кров'яних тощо. Він називав їх *гомеомеріями*. Крім гомеомерій, Анаксагор припускав

існування найтоншої і найлегшої речовини, яка сполучає і роз'єднує тіла. Таку речовину він називав *нусом* (*νοῦς*).

Емпедокл (490–430 до н. е.) вважав основою природних явищ чотири елементи, або «корені»: вогонь, воду, повітря та землю, різні поєднання яких створюють різні тіла. Рух він пояснював дією протилежних сил – «дружби» і «ворожості» (натяк на сили притягання і відштовхування).

Левкіпп (час народження і смерті невідомий) припускав існування атомів і порожнечі, розглядаючи їх як буття і небуття, що в єдності становлять причину існування речей та їхнього змінювання. Він говорив: «Жодна річ не виникає без причин, а все на якійсь підставі, через доконечність».

Найбільшу роль у розвитку атомістики відіграло вчення **Демокріта** (460–370 до н. е.). Він сприйняв концепцію Левкіппа і розвинув її в цілісну і струнку систему атомізму. Левкіпп і Демокріт вчили, що буття складається з незчисленних невидимих атомів, що невинно рухаються у порожнечі. Всю неосяжну багатоманітність речей у світі, що перебувають у безнастанній взаємодії, вони розглядали як результат поєднання і роз'єднання атомів. Самі ж атоми вічні і незмінні і не мають ніяких якісних відмін. За Демокрітом, атоми різняться між собою лише формою, порядком і положенням. Крім цих ознак, Демокріт визнавав ще вагу і фігуру атомів. За Демокрітом, атоми безконечні не тільки за числом, але й за їхньою формою.

Виходячи з розуміння вічності руху атомів, Демокріт пояснював виникнення і зміни речей природи. Рухом атомів Демокріт пояснював також різноманітні властивості і якості відміни речей, поділяючи якості на два роди. Такі якості, як твердість, щільність, залежать безпосередньо від складу атомів, а такі, як колір, тепло, холод, смак, залежать не тільки від речей, але й від наших відчуттів.

Всесвіт Демокріт розглядав як безконечний у просторі і часі, наповнений незчисленною кількістю світів, які виникають розвиваються і гинуть. В один і той же час в одних місцях світи виникають, в інших руйнуються.

2.8. Релятивізм філософії софістів

В V ст. до н. е. серед мандруючих вчителів філософії була дуже поширена софістика, що набуває характеру крайнього суб'єктивізму релятивістського гатунку. Голова софістів Протагор (481–411 до н. е.) так сформулював основну тезу релятивізму (тобто методологічного принципу, який полягає у метафізичній абсолютизації відносності і умовності змісту пізнання): «Людина – міра всіх існуючих речей в тому, що вони існують, і неіснуючих в тому, що вони не існують». Отже, окреслюється тенденція до виділення людини з-поміж інших «речей» навколишнього світу. Людина стає спеціальним «предметом» філософствування.

Розглядаючи чуттєвий досвід як джерело людського пізнання, Протагор поставив під сумнів можливість об'єктивного пізнання істини. Свій скептицизм Протагор обґрунтував таким чином: існування світу речей є процес, а в процесі на місце того, що зникає, з'являється завжди щось нове, чого ми не можемо сприймати, не перемішуючи його з тим, що зникає. До того ж наші сприймання міняються в залежності від настрою людини, її віку, будови тіла, стану здоров'я і таке ін. Визнаючи два роди руху – активний (рух матерії) і пасивний (рух в нашому організмі), Протагор запевняв, що поєднання цих двох рухів утворює «двійники», тобто предмети відчуття і самі відчуття, які пов'язані між собою так, що ми не можемо відрізнити об'єктивного від суб'єктивного. Звідси випливає його релятивістський висновок: «Як кому здається, так воно і є». Тобто всяке знання є відносно неусталене, суб'єктивне.

Протагор встановлював суб'єктивний характер істини: істинне – те, що для нас корисне, неістинне – те, що для нас шкідливе. Не може бути філософії, яка б спиралася на цілком доведені положення, бо всякому положенню можна протиставити протилежне, так само переконливо доведене. Отже,

завдання філософів, за Протагором, повинно полягати в тому, щоб допомогти людині змінити думку шкідливу на корисну.

Завершеним скептиком серед софістів був **Горгій** (бл. 483 – 375 до н. е.). Він висунув такі основні тези: 1) ніщо не існує; 2) коли щось існує, то воно непізнаване; 3) якщо і є щось пізнання, то його неможливо ні висловити, ні пояснити. З цих тез він виводив скептичний висновок: «Існуюче не мислиться і не пізнається». Горгій не доводив свої тези, а лише вказував на протиріччя, які постають у думці, коли вона спрямовує свої зусилля до самоаналізу: 1) предмети мислення повинні бути буттям, бо інакше буття нами б не мислилося і не було б предметом пізнання; 2) якщо мислення тотожне з буттям, то небуття не могло б мислитись, а між тим ми мислимо фантастичні речі і відношення, наприклад, що колісниця їде по воді; 3) коли б речі були пізнаванні, то як би ми їх могли пізнати і передати наші знання іншим, якщо мова відмінна від думки, так само як і думка відмінна від буття, – адже ми говоримо слова, а не предмети. Ці софізми Горгій використовував для заперечення об'єктивного характеру пізнання зовнішнього світу і існування речей поза нашою свідомістю. Заперечуючи об'єктивність істини, Горгій посилався на те, що різні люди по різному сприймають одну й ту ж саму думку.

Література:

1. Диоген Лаэртский. Фалес / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 61–68.
2. Диоген Лаэртский. Анаксамен / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 93.
3. Диоген Лаэртский. Анаксимен / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 94.

4. Диоген Лаэртский. Анаксагор / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 94–97.
5. Диоген Лаэртский Пифагор / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 307–320.
6. Диоген Лаэртский. Эмпедокл / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 320–327
7. Диоген Лаэртский. Гераклит / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 333–337.
8. Диоген Лаэртский. Ксенофан / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 337–338.
9. Диоген Лаэртский. Парменид / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 339–340.
10. Диоген Лаэртский. Зенон Элейский // Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 340–342.
11. Диоген Лаэртский. Левкипп / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 342–343.
12. Диоген Лаэртский. Демокрит / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 343–348.
13. Диоген Лаэртский. Протагор / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 348–350.
14. Древнеиндийская философия. Начальный период. – М. : Мысль, 1972. – 271 с.
15. Древнекитайская философия: Собрание текстов: в 2 т. – М.: Мысль, 1972–1973. – Т. 1. – 1972. – 363 с.; Т. 2. – 1973. – 384 с. Ригведа. Избранное. – М. : Наука, 1972. – 418 с.
16. Материалисты Древней Греции / Гераклит, Демокрит, Эпикур. – М. : Госполитиздат, 1955. – 240 с.

17. На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини / упоряд. М. Н. Москаленко; автор. передм. І. М. Дьяконов. – К. : Дніпро, 1991. – 398 с.
18. Ямвлих Халкидский. Жизнь Пифагора / Ямвлих Халкидский. – М. : Алетея, 1997. – 179 с.

Контрольні питання:

1. *Що спільного та відмінного у формуванні східної та західної парадигм філософствування?*
2. *Які особливості перед філософського світогляду Шумеру та Єгипту?*
3. *Які особливості філософії стародавньої Індії?*
4. *Які риси характерні для філософії стародавнього Китаю?*
5. *Яке місце, за античними авторами, займає у Космосі людина?*
6. *Які філософські школи і філософи належать до раннього етапу давньогрецької філософії?*
7. *Назвіть варіанти рішення проблеми первоначала в ранній грецькій філософії.*
8. *Розкрийте сутність діалектики Геракліта.*
9. *В чому сутність атомістичної теорії?*
10. *В чому полягає сенс тезису софістів: «Людина є міра всіх речей»?*

3. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

- 3.1. *Суб'єктивний ідеалізм Сократа.*
- 3.2. *Об'єктивний ідеалізм Платона.*
- 3.3. *Емпіризм і соціально-етична спрямованість філософських поглядів кініків.*
- 3.4. *Філософська система Арістотеля.*

3.1. *Суб'єктивний ідеалізм Сократа*

Стародавні греки дали класичні зразки філософського мислення, які не втратили свого значення й сьогодні, вони спрямували філософську думку на розв'язання найважливіших проблем у галузі онтології, гносеології та діалектики. Класичний період античної філософії припадає приблизно на час від другої половини V ст. до н. е. до кінця IV ст. до н. е.

Класична грецька філософія традиційно розпочинається з імені **Сократа** (бл. 469–399 до н. е.), який відмовляється від вивчення природи. Сократ принципово не записував свої думки, вважаючи дійсною сферою існування істини живий діалог. Він говорив своїм учням, що вивчати астрономію, вираховуючи віддалення зірок від землі, вивчати причини їхнього руху – марна справа, бо людина не може пізнати того, що знають тільки боги. Сократ рішуче повертає напрям філософського дослідження від космосу, природи, до людини. Завданням філософії він вважав пізнання найвищого блага, тобто бога, і людської доброчесності, на основі чого людина може наново

народитись як моральна істота. За вихідний принцип філософського пізнання Сократ вважав самопізнання – «Пізнай самого себе». Самопізнання повинно починатися визнанням свого повного незнання – «Я знаю, що нічого не знаю». Виходячи з цих засад, можна дійти до розуміння справедливості, честі, права, закону, добра, зла, а поза цим ніяке знання неможливе. Головним питанням філософії Сократа була етика, другим – діалектика, яку він звів до методу винайдення істинних суджень шляхом зіткнення протиріч.

3.2. Об'єктивний ідеалізм Платона

Платон (427–347 до н. е.) розвинув далі філософію Сократа – від суб'єктивного до об'єктивного ідеалізму. Заперечуючи реальне існування матеріального світу, Платон оголосив його недійсним, а речі, які нас оточують і які ми сприймаємо нашими чуттями – тіннями ідей. За Платоном, світ ідей є єдино дійсний світ, а матеріальний світ він розглядав як відбиток ідей. Звідси пішла назва того філософського напрямку, який називається ідеалізмом.

Свої погляди Платон мотивував тим, що матеріальний світ піддається змінюванню, а те, що змінюється, він вважав нереальним. Матеріальному світу речей він протиставив світ ідей як вічний, незмінний, досконалий і тому єдино реальний, дійсний світ. На питання, як нематеріальні ідеї створюють матеріальні речі, Платон давав відповідь, що ідеї діють на аморфну матеріальну масу так, як діє проміння сонця, і під впливом цієї дії з аморфної матеріальної маси виникають різноманітні речі. Він визнавав, що речі зовнішнього світу перебувають у рухові, але джерелом руху вважав души, якими вони нібито наділені. Крім того, він вважав, що існує всесвітня душа, створена богом для упорядкування світу речей, яка нібито дає рух всьому космічному світу, а також душам, що перебувають в окремих тілах. За Платоном, пізнання має надчуттєвий

і полягає, зокрема, в тому, що душа пригадує ті ідеї, з якими вона зустрічається у світі ідей перед вселенням в людське тіло. Тому, щоб пізнати світ ідей, Платон радив філософам відвернутися від чуттєвого досвіду і спонукати душу до пригадування (*ανάμνησις*). Пригадування можливе тільки в стані найвищого екстазу душі.

Завершальною частиною філософії Платона було його вчення про «ідеальну державу», у якій правлять філософи, військо є опорою правителів, а землероби і ремісники – це лише виробники матеріальних благ.

3.3. Емпіризм і соціально-етична спрямованість філософських поглядів кініків

Школа кініків виражала настрої найбільш вивічених і неповноправних прошарків давньогрецького суспільства. Її засновник **Антісфен** (435–370 до н. е.) з позицій суб'єктивно обмеженого емпіризму заперечував реальне існування загального, обстоюючи думку, думку, що реально існують лише одиничні конкретні предмети, які пізнаються через відчуття, а оскільки ідея чуттями не сприймається, то реально вона не існує. Антісфен говорив: «Я бачу коня, а не кінність».

Антісфен давав своє розуміння блага, суть якого полягає у внутрішній свободі і незалежності від всього зовнішнього. Він закликав людей обмежувати свої потреби, повернутися до природної простоти, проповідував апатію до суспільно-політичного життя. Етичний ідеал кініків формується так: 1) крайня невимогливість; 2) задоволення тільки основних життєвих потреб; 3) кепкування з усіх умовностей; 4) демонстративна природність і безмежність особистої свободи. Етика кініків знайшла найяскравіший свій вияв у учня Антісфена, Діогена із Синопа, який своїм особистим прикладом пропагував зневагу до культури і повернення до «природного

стану», одягався у дрантя, пив тільки воду, зачерпуючи її руками, живився грубою стравою і жив під відкритим небом у бочці.

3.4. Філософська система Арістотеля

Філософія **Арістотеля** (384–322 до н. е.) явилась вершиною розвитку всієї стародавньої грецької філософії. В своїх численних працях він намагався вирішити всі головні проблеми, що були поставлені його попередниками і був справжнім вченим-енциклопедистом свого часу. Питання відношення ідей до речей, свідомості до буття вперше було досліджене Арістотелем як основна проблема філософії. Він був першим з філософів, що досліджували форми мислення і першим зробив логіку мислення як науку. Арістотель вивчав форми держави, розробляв проблеми естетики, досліджував історію філософії, критично розглядаючи і узагальнюючи погляди своїх попередників.

Виходячи з передумови, що все реальне існує як одиничне, індивідуальне і сприймається чуттями, Арістотель твердив, що наукове пізнання не може задовольнятися розглядом буття одиничних речей; наука повинна з'ясувати не тільки питання про те, чи існує предмет, але «повинна пізнати як відношення між речами, так і зміст самого предмета, пізнати, чим він є». Крім того, Арістотель вважав, що наука не може обмежуватися поясненням буття індивідуальних речей, вона повинна розглядати його в єдності і доконечності. Для пізнання буття речей не досить також знати, з яких елементів вони складаються, бо важливе не те, з чого складається сутність будь-якого предмета, а те, як субстанція світу складається з конкретних речей та їхніх сутностей. Арістотель ставив питання про пізнання субстанції, що становить єдність речей всесвіту.

Розв'язуючи це питання, Арістотель намагався вияснити, насамперед, об'єктивні зв'язки речей. За Арістотелем,

об'єктивні зв'язки речей обумовлюються збіжністю їхніх об'єктивних прикмет, а це дає можливість поєднувати речі за родами і видами, і, таким чином, встановлювати їхню єдність в просторі і часі.

Арістотель припускав існування так званої праматерії, з якої виникає конкретна матерія. Він твердив, що перед тим, як матерія набирає форми свого буття, тобто одиничних речей, вона перебувала як щось аморфне, непізнанне, позбавлене будь-яких властивостей, одним словом, була чимось таким, що не піддається стверджувальному, позитивному визначенню. Це була «першоматерія», яка існувала лише як можливість дійсної матерії. Перетворення її на дійсність відбувається нібито при поєднанні її з формою, а тому в конкретних речах вона ніколи не зустрічається в чистому вигляді, а тільки в якійсь конкретній формі. В цьому розумінні Арістотель розглядав форму як «першу сутність», що є «у кожній речі своя». Розглядаючи відношення матерії і форми, він прийшов до кінцевого висновку, що форма є творчим початком і вічним об'єктом речей.

Надаючи великого значення вивченню руху, Арістотель зазначав, що «незнання руху неминуче тягне за собою незнання природи», бо «не існує руху поза речами». Але матерію він розглядав як пасивну, нерухому, що має в собі тільки потенцію розвитку. Форма також без матерії не володіє рухом. Отже, рух – це перехід від потенціального до актуального стану матерії, тобто поєднання матерії і форми. Ні мідь, не зроблена із неї статуя окремо не являють собою руху. Рухом Арістотель вважав процес поєднання форми статуї з міддю. Розглядаючи рух як процес поєднання форми і матерії, Арістотель припускав думку, що кожен рух має свою ціль і відбувається для досягнення завершення розвитку (грец. *ἐντελέχεια* – здійсненість, від *ἐντελής* – закінчений, і *ἔχω* – маю). Арістотель вважав, що в природі кількість форм руху обмежена і називав їх шість: виникнення, знищення, зростання, зменшення, якісна зміна і зміна у просторі.

У своєму вченні про рух Арістотель намагався також вирішити питання про співвідношення в природі руху і спокою. Наслідком цього був висновок про існування «вічного рушія», який сам по собі перебуває у стані абсолютного спокою. Припускаючи існування «вічного рушія» як якоїсь вічної і нерухомої сутності, Арістотель намагався пояснити походження руху із спокою, – його «вічний рушій» для своєї діяльності не потребує існування чогось іншого, крім себе; він сам в собі є енергія, він є чиста форма і ціль, тобто теж саме, що Бог.

Велику увагу Арістотель приділяв дослідженню соціальних проблем. Головною засадою його вчення про суспільство і державу була думка, що людина від народження є політичною істотою, несе в собі інстинктивне прагнення до суспільного життя. Арістотель вчив, що людина відрізняється від тварин тим, що вона має розум і може усвідомити те, що є добро і зло, що є справедливість і що – несправедливість. Згідно з вченням Арістотеля, сама природа визначила одним бути панами, а іншим – рабами, одним – управляти, а іншим – підкорятися.

Вчення Арістотеля завершує собою класичну добу у розвитку грецької філософії.

Література:

1. Антологія кинизма: Антисфен. Диоген. Кратет. Керкид. Дион. – М. : Наука, 1996. – 335 с.
2. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
3. Арістотель. Політика / Арістотель. – К. : Основи, 200. – 239 с.
4. Диоген Лаэртский. Сократ / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 98–107.
5. Диоген Лаэртский. Аристотель / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 108–198.

6. Диоген Лаэртский. Платон / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 137–166.
7. Диоген Лаэртский. Антисфен / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 215–220.
8. Ксенофонт. Сократические сочинения / Ксенофонт. – М. : Мир книги; Литература, 2007. – 367 с.
9. Материалисты Древней Греции / Гераклит, Демокрит, Эпикур. – М. : Госполитиздат, 1955. – 240 с.
10. Платон. держава / Платон. – К. : Основи, 2005. – 355 с.
11. Платон. Діалоги / Платон. – Харків : Фоліо, 2008. – 349 с.

Контрольні питання:

1. *Які основні постулати філософії Сократа?*
2. *Як Платон розумів істинне буття?*
3. *Як Платон ставився до матеріального світу?*
4. *Який державний устрій Платон вважав ідеальним?*
5. *Як ви можете пояснити фразу Антісфена: «Я бачу коня, а не кінність»?*
6. *Який етичний ідеал кініків?*
7. *Чим можна пояснити заперечення кініками держави, родини, власності?*
8. *Що Арістотель розуміє під «формою»?*
9. *Чому Арістотель називав людину «політичною істотою»?*
10. *Як Арістотель ставився до рабства?*

4. СТАРОДАВНЯ ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ В ЕПОХУ ЕЛЛІНІЗМУ

- 4.1. *Філософія Епікура як синтез натурфілософії і етики античності.*
- 4.2. *Філософське вчення давньогрецьких стоїків.*
- 4.3. *Скептицизм Піррона.*

4.1. *Філософія Епікура як синтез натурфілософії і етики античності*

Еллінізм – це період від IV ст. до н. е., коли Греція підпала під владу Македонії, до розпаду Македонської держави і завоювання Греції Римом в II ст. до н. е.

Найвизначнішим представником філософії періоду еллінізму був **Епікур** (342–270 до н. е.) – продовжувач атомістичного вчення Демокріта. Він поділив філософію на три частини: фізика (вчення про природу), каноніка, або логіка (вчення про пізнання природи і людини), етика (вчення про досягнення людського щастя).

За Епікуром, матерія існує вічно, вона не створена ніким і не може бути знищена, вона є основою буття і єдності світу речей. Ніщо не виникає з небуття і ніщо не перетворюється в небуття. Те, що зникає, тільки розкладається на свої первісні елементи, з яких воно виникло. Згідно з Епікуром, «всесвіт завжди був таким, яким він є, і завжди буде таким». Вся багатоманітність явищ світу, на думку Епікура, утворилася внаслідок механічного руху первісних матеріальних частинок – атомів. Атоми вічні, незмінні, неподільні, не піддаються руйнуванню.

За Епікуром кількість атомів є необмежена, але обмежена їх різноманітність, хоча вона й неосяжно велика. Він писав: «Всесвіт є тіла і порожнеча». Порожнечу Епікур вважав доконечною умовою руху атомів, а рух він розумів механічно, лише як переміщення атомів у просторі. Він вважав, що малі і великі, важкі і легкі атоми летять у порожнечі з однаковою швидкістю, доки не зустрічають перешкоди, і їхній рух до того моменту є прямолінійний. Але, стикаючись, атоми відхиляються від прямої лінії, поєднуються між собою і таким чином виникають речі, які набувають стійкого комплексу істотних властивостей і певних якостей. За Епікуром, фігура, колір, величина, вага і тому подібне є такі властивості тіл, які не можна розглядати як самостійні сутності. Якості невіддільні від тіла. Епікур відрізняв від якостей стан речей. Якість, за Епікуром, має постійний характер, на відміну від стану речей, який є тимчасовим.

Епікурова ідея самочинного відхилення атома є специфічно філософським відображенням людини як «соціального атому». Епікур виходив з того, що людина – істота відчуваюча; критерієм моралі він вважав відчуття. «Адже всяке благо і зло в чуттях», – говорив Епікур. За його етичним вченням, найвище благо людини – блаженство і чуттєва насолода. Прагнення до насолоди є природною властивістю всіх істот. Кожна істота шукає задоволення і уникає страждання. «Тому ми й оголошуємо насолоду початком і метою блаженного життя», – говорив Епікур. Він зазначав, що є істинні і вдавані, природні і суетні прагнення до насолоди. Природні треба задовольняти, суетних – уникати; задоволення навіть природних прагнень повинно мати межі. Епікур писав, що ми обираємо не всяке благо; буває, що треба обминати численні насолоди, якщо за ними настає ще більший тягар. Іноді страждання ми вважаємо важливішим від насолоди. За певних умов благо може стати злом, а зло благом: «Коли ми говоримо, що насолода є ціль, ми говоримо не про насолоду розпусників і не про смакові задоволення, як гадають деякі необізнані... Наша мета – не страждати тілом і не сумувати душею». Щастя, за Епікуром,

полягає у досягненні найтриваліших і найгрунтовніших насолод. Ними він вважав дружбу і знання. За найвищий стан блаженства Епікур вважав атараксію (*атаракзія*), тобто душевний спокій, незворушність, холоднокровність, спокій. Щастя – не в гонитві за насолодою, а в свободі від страждань.

Спираючись на своє етичне вчення, Епікур розглядав суспільство як сукупність індивідів, кожен з яких прагне задоволення. Але дії індивіда не потрібні суперечити суспільним інтересам. Епікур вчив: «Проживи непомітно». Справедливість встановлюється самими людьми, а не існує вічно від природи. За Епікуром, «природне право є згода про користь: не робити і не відчувати взаємної шкоди... Право... було умовою про те, щоб не робити взаємної шкоди, у зв'язку з взаємними сутичками і місцевими умовами, завжди різноманітними».

4.2. Філософське вчення давньогрецьких стоїків

Одночасно зі школою Епікура утворилася школа **Зенона** (336–264 до н. е.). Прихильники її відомі як стоїки (своє ім'я школа отримала від назви портику *Стоя Поїкиле*, грец *στοά ποικίλη*, букв. «розписний портик», де Зенон вперше виступив в якості самостійного вчителя). Частинами філософії стоїки вважали логіку, фізику і етику. Відоме їх порівняння філософії з фруктовим садом, де логіка – садова огорожа, фізика – фруктове (фруктові дерева, а етика – плоди дерева, тобто результат, що базується на певних зумовлено-визначених принципах і обмежений певними рамками).

В своїй основі їх філософія була глибоко фаталістичною. У світі панує невблаганна необхідність, вчать стоїки, і немає можливості протистояти їй. Людина цілком залежна від усього, що діється у зовнішньому світі, природі. Звичайно, твердять стоїки, і мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, однак «мудрого необхідність веде, дурного ж – волочить».

Мудрість допомагає стримувати афекти, що виникають у невігласа віз зіткнення з невідомими йому діями необхідності. Для стримування афектів слід виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, справедливість, мужність. Тільки таким чином можна виробити ідеальний, згідно з вченням стоїків, спосіб ставлення до світу – *apatію* (грец. *ἀπάθεια* відсутність переживань).

Світ розглядався в стоїцизмі як організоване ціле, пройняте животворним логосом, який виступає іманентною породжуючою силою і законом, що скеровує світовий розвиток. Останній мислиться як циклічний процес із періодичними спалахами світового вогню, виявленнями творчого Бога-Логоса. Душа людини розглядається як частина світової душі; після смерті вона відділяється від тіла і втрачає особистісні ознаки.

Через прирученість усіх людей до Логоса вони є громадянами єдиної світової держави – космополіту. З цієї етики у стоїків пов'язалась ідея природного права і рівності всіх людей від природи, незалежно від їхнього соціального походження.

4.3. Скептицизм Піррона

Засновником скептицизму (*скепτικός* – той, що розглядає, досліджує) був **Піррон** (365–275 до н. е.), який, за переказами, «нічого не називав ні прекрасним, ні потворним, ні справедливим, ні несправедливим і взагалі вважав, що істинно нічого не існує, а людські вчинки керуються лише законом і звичаєм – бо ніщо не є більшою мірою одне, ніж друге». Він учив, що речі зовнішнього світу є непізнаванні і тому про них нічого знати не можна – ні істинного, ні хибного; навіть не можна сказати напевно, чи вони існують. З цього випливало, що треба утримуватись від будь-яких суджень і перебувати в стані повного сумніву і байдужості, бо не можна знати, що є добро, а що – зло. Це не означало беззастережної агностичної оцінки скептиками можливостей людського знання. Вони заперечували

проти прийняття за істинні твердження зразка «цей предмет білий», але вважали безперечно істинним «цей предмет здається мені білим». Звідси і позиція атараксії (незворушності) щодо світу, про який ми не можемо знати, який він насправді.

Література:

1. Диоген Лаэртский. Зенон; стоическая логика; этика; физика / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 248–293.
2. Диоген Лаэртский. Эпикур / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 369–411.
3. Диоген Лаэртский. Пиррон / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 352–366.
4. Материалисты Древней Греции / Гераклит, Демокрит, Эпикур. – М. : Госполитиздат, 1955. – 240 с.
5. Эмпирик, Секст. Три книги Пирроновых положений / Секст Эмпирик // Сочинения: в 2 т. / Т. 2. – М. : Мысль, 1976. – С. 206–380.
6. Фрагменты ранних стоиков: в 2 т. – М.: ГЛК Греко-латинский кабинет Ю. А. Шикалина, 1998. – Т. 1. – 229 с.; Т. 2. – 280 с.

Контрольні питання:

1. *На які частини Епікур поділяє філософію?*
2. *Як Епікур тлумачить атомістичну теорію?*
3. *В чому, за Епікуром полягає найвище благо людини?*
4. *В чому сутність настанови Епікура: «Проживи непомітно»?*
5. *Чому стоїки порівнюють філософію з садом?*
6. *Як стоїки бачать ідеал мудреця?*
7. *Яким чином, за стоїцизмом, побудований всесвіт?*
8. *На якій підставі скептики закликали утримуватися від категоричних суджень?*
9. *Що таке атараксія?*
10. *Чи здається вам переконливою ідея апатії?*

5. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ РИМУ

- 5.1. Римський епікуреїзм Тіта Лукреція Кара.
- 5.2. Римський стоїцизм.
- 5.3. Римський скептицизм.
- 5.4. Теософія гностицизму
- 5.5. Неоплатонізм.

5.1. Римський епікуреїзм Тіта Лукреція Кара

Грецька культура мала величезний вплив на розвиток духовного життя античного Риму. Філософія в Римі почала розвиватися у II ст. н. е. також під впливом грецької філософії. Філософія у Римі була у великій пошані, вивчення її вважались найважливішим елементом освіти. Багато вчителів філософії було завезено до Риму з Греції. Видатні римські державні діячі Цицерон, Катон та інші самі їздили вивчати філософію до Греції.

Серед римської аристократії був дуже популярний звужений епікуреїзм, в якому етика Епікура витлумачувалась як прагнення до необмеженої насолоди життям, а вчення Епікура про атараксію псевдоепікурейці перетворили у проповідь крайнього егоїзму.

Найвідомішим представником епікуреїзму в Римі був видатний поет і мислитель **Тіт Лукрецій Кар** (99–55 до н. е.). Він вважав, що хоч у природі ми спостерігаємо мінливість, плинність і багатоманітність речей, все ж в основі її лежить щось незмінне, вічне, що не піддається руйнуванню і не може

перетворитися в ніщо. Природу він розглядав як вічний коловорот речей і процесів, у якому відбувається безнастанне поєднання і роз'єднання атомів. У Лукреція ми знаходимо зародки еволюційного погляду на природу. Він вважав, що органічні форми матерії пішли від неорганічних, складні – від простих. Він писав, що живі істоти, обдаровані чуттям, складаються з початкових тіл, позбавлених будь-якого чуття.

5.2. Римській стоїцизм

Римський стоїцизм був продовженням грецького стоїцизму, що виник у кінці IV ст. до н.е. Помітне місце серед римських стоїків займає **Сенека** (нар. між 6 і 3 до н. е. – помер у 65 р. н. е.). Центральною проблемою його філософії була проблема самовдосконалення людини. Найвище благо, за Сенекою, полягає не в багатстві і хвилиних насолодах, не в чуттях, а в розумі. «В боротьбі за існування тварини, озброєні зубами і кігтями, здаються сильнішими за людину, але природа наділила людину двома властивостями, які роблять цю слабку істоту найсильнішою у світі: розумом і суспільством». Сенека проголошує головним принципом своєї філософії – удосконалення розуму. Людське життя коротке і, щоб уникнути «блаженства», треба уникати гніву, прагнучи до добродетельності і мудрості: «Хіба не краще прощати кривди, ніж побільшувати одно зло за другим? Скільки міг би ти зробити добра і своїм рідним, і близьким, і вітчизні, якби піклувався про них, замість того, щоб вишукувати засоби, щоб зробити зло своїм ворогам».

Іноді Сенека вихваляє бідність як стан свободи людини від зайвих турбот і спокус, але то були фрази аристократа, який навіть і не збирався відмовлятися від багатства та розкішного життя. Коли ж йому вказували на те, що спосіб його життя докорінно суперечить його вченню, то Сенека відповідав на це так: «Всі філософи говорять не про те, як вони самі живуть,

а як треба жити. Коли б я жив вповні згідно з моїм вченням, хто б тоді був щасливішим від мене, але й тепер нема підстави зневажати мене за хорошу промову і за серце, наповнене чистими думками...».

Сенека вважав всіх людей від природи рівними. Він писав: «Всі люди по суті однакові, всі однакові від народження, шляхетніший той, хто чесний з природи. Природа велить нам добро робити всім людям – однаково, раби вони чи вільні...». За вченням Сенеки, рабство поширюється не на всю особу людини, а лише на її тіло. Дух – краща частина особи людини – не може належати іншому, його не можна ні купити, ні продати. Отже, внутрішньо кожна людина вільна і не може бути поневолена. Сенека вважає тіло кайданами, що сковують і пригнічують дух, і дух повинен вести з тілом безнастанну боротьбу. Він визнавав безсмертя душі і тому вважав людину найвищим з усіх творинь природи, бо вона, на його думку, містить в собі частину божеського і є найближча до бога.

Основний постулат у філософії Сенеки – коритися долі. Він писав: «Ми не можемо змінити світових відносин. Ми можемо лише одно: знайти в собі високу мужність... і за її допомогою терпіти все, що приносить нам доля, і віддатися волі законів природи».

Епіктет (50–120), як і Сенека, єдиним шляхом до свободи вважав духовне звільнення. За Епіктетом, раб повинен своєму панові сказати: «Ти взяв моє тіло, моє майно, мою честь, мою сім'ю, але думки моєї і волі ніхто не може в мене забрати, ніхто не в силі її подавити». Епіктет, слідом за Сенекою, закликав коритися долі і мужньо зносити несправедливості: «кінік повинен дозволити бити себе, як осла; але навіть тоді, коли його б'ють, він повинен любити тих, котрі його б'ють, бо він одночасно батько і брат усіх людей».

Марк Аврелій (121–180) довів філософію стоїцизму до її логічного завершення. Його твір «Наодинці з собою» сповнений глибокого песимізму: «Час людського життя – мить;

сутність його – вічна течія; відчуття – не ясні; будова всього тіла – тлінна... Життя – боротьба і мандрівка по чужині; посмертна слава – забуття».

5.3. Римський скептицизм

Одночасно з стоїцизмом розвивався скептицизм. Головною засадою філософії скептиків є теза: істина непізнавання. Ні чуттєве сприймання, ні мислення не ведуть до знання істини, отже, шукання її – марна справа.

Енесідем (I ст. н. е.) вчив, що чуттєві сприймання залежать від багатьох обставин, а тому треба визнати абсолютну відносність (релятивність) їхніх свідчень. Своє твердження він намагався довести тим, що існують різні погляди, різні звичаї, різні закони.

Секст Емпірик (II ст. н. е.) заявляв, що скептик не повинен висловлювати ніяких суджень, які б претендували на істинність, його завдання – захищати людей від згубного догматизму, який може призводити їх до хибних вчинків. Скептик діє не згідно з переконанням, бо переконань він не має, а так, як йому зручніше. Суспільний чи моральний ідеал для скептика є тільки перешкодою на шляху до досягнення щастя. Отже, скептик повинен відмовитись від будь-яких принципів.

5.4. Теософія гностицизму

Першими систематизаторами філософських основ християнства були гностики – Валентин і Василід.

Валентин (II ст.) народився в Єгипті, своє вчення він поширював у Римі серед християнських общин. Його вчення не мало великого успіху, бо було дуже абстрактне. За найвище буття він вважав абстрактну сутність – «єдине» як таке, що існує поза часом і простором, не виникає і не зникає.

Василід був родом із Сирії, але потім переселився до Александрії і там поширював своє вчення. Він учив, що бог – це безіменна і невизначена сутність, з якої виникає розум, а з розуму – логос, з логосу – думка, з думки – мудрість і сила, а з мудрості і сили – справедливість і мир.

5.5. Неоплатонізм

В III–IV ст. особливо поширюється неоплатонізм. Найвищими його представниками були **Плотін**, **Порфирій**, **Ямвліх**, **Прокл** **Діадох**.

За **Плотіном** (204–270), першоджерелом всього існуючого він вважав непізнаване божественне Єдине, що творить із себе світ шляхом *еманації*. Найнижчим ступенем еманации він вважав матерію, в якій бачив джерело зла. Чуттєвий світ сам по собі позбавлений цінності. Душа стоїть на межі між світлом і темрявою. Вона може, внаслідок самовдосконалення і аскетизму, піднятися до божества і злитися з ним у містичному екстазі. Істину, на думку Плотіна, можна досягнути лише таким шляхом. Таким чином, людська свідомість стає рефлексом «животворящого духу» – звідси ідея найвищої цінності «внутрішньої людини», пізнання якої означає винайдення зв'язку з Богом.

Порфирій (243–305) викладав учення з логіки про ознаки поняття (рід, вид, видова різниця, ознаки власні і випадкові). Його етика тісно пов'язана з релігійною проблематикою (спасіння душі, шляхом очищення душі, відходу від тілесних благ, повернення до розуму і уподібнення божеству). Повернення до бога відбувається в процесі пізнання і в самому знанні. Знання Бога тотожне і самопізнанню. Душі належить свобода волі і свобода вибору. Відомі трактати Порфирія і з практичної філософії, в якому він викладає вчення про політичні чесноти.

Ямвліх (245? – бл. 330) запроваджує категорію *мислячого космосу* (поряд з *розумом осягнутим космосом*).

Проклу (412–485) належить діалектична ідея триадичності існуючого: перебування, пересування вперед, повернення назад. Розвиток відбувається не шляхом перетворення або поділу, а внаслідок повноти сил, завдяки чому одне перетворює інше, при цьому саме не змінюється. Прокл завершує розвиток неоплатонізму і всієї античної філософії.

В 529 р. імператор Юстиніан I перериває тисячолітній «ланцюг мудрості», закривши Академію платоників, Лікей перипатетиків (або аристотеліків), Портики стоїків, Кіпоси епікурейців. Відтепер філософія складається з приведенні ідей Піфагора і Платона зі змістом Євангелія, з суперечок про те, чи слід визнавати святими Сократа і Платона, чи ці мудреці, як язичники, потерпають у пеклі і підлягають прокляттю? «Чи не гріх читати Гомера» – таким було питання, яке довго обговорювали в школі філософів, що була заведена у Константинополі імператором Левом Премудрим (886–912).

Література:

1. Аврелій Марк. Наодинці з собою: Роздуми / Марк Аврелій. – Львів : Літопис, 2007. – 212 с.
2. Кар, Тіт Лукрецій. Про природу речей / Тіт Лукрецій Кар. – К. : Дніпро, 1988. – 191 с.
3. Плотин. Эннеады / Плотин. – К.: УЦИММ-ПРЕСС, 1995. – 394 с.
4. Порфирий. Жизнь Пифагора. Жизнь Плотина / Порфирий // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1979. – С. 449–476.
5. Порфирий. Сочинения / Порфирий. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2011. – 660 с.
6. Прокл Диадох. Платоническая теология / Прокл Диадох. – СПб: РХГИ, Летний сад, 2001. – 624 с.
7. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М. : Республика, 1995. – 462 с.
8. Сенека, Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека. – К. : Основи, 1999. – 608 с.

9. Эмпирик Секст. Сочинения: в 2 т. / Секст Эмпирик. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 400 с.; Т. 2. – 424 с.
10. Ямвлих. О египетских мистериях / Ямвлих. – М. : Алетейя, 2004. – 208 с.

Контрольні питання:

1. *Який взаємозв'язок між грецькою та римською філософіями?*
2. *Дайте характеристику епікуреїзму Тіта Лукреція Кара.*
3. *Які філософські проблеми осмислювалися у римському стоїцизмі?*
4. *Що, на думку Сенеки, є центральною проблемою філософії?*
5. *Який основний постулат філософії Сенеки?*
6. *Які погляди притаманні характеристику римського скептицизму?*
7. *Які особливості теософії гностицизму?*
8. *Які вихідні положення філософії Плотіна?*
9. *Яким чином етика неоплатоніків пов'язана з релігійною проблематикою?*
10. *Чому посилення християнства пов'язується з занепадом античної філософії?*

6. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

- 6.1. *Формування середньовічної філософської парадигми.*
- 6.2. *Християнська апологетика.*
- 6.3. *Християнська патристика.*
- 6.4. *Схоластична філософія.*
- 6.5. *Філософія епохи Відродження.*

6.1. *Формування середньовічної філософської парадигми*

Побутує думка, що Римська імперія впала під натиском «варварських» племен – вестготів, гунів, вандалів. Чи не вирішальну роль у цьому падінні відіграли громади перших християн, які розхитали ідеологічні підвалини самовдоволеної розкошами імперії. Імператори, особливо Нерон, вели з християнами нещадну боротьбу: розпинали їх, цькували дикими звірами, тримали в сирих підземеллях... Та марно – християнство ширилося, із зубожілих низів просочувалося у середній вищі верстви, нарешті у IV ст. імператор Костянтин визнав християнство за державну релігію, але було вже пізно. Римська імперія розвалювалася...

Християнство як релігія і світогляд, що своєрідно поєднав юдейський, південноазійський та античний світогляди, безперечно мало переваги над «язичницькою» міфологією (цим терміном визначаються дохристиянські та нехристиянські політеїстичні релігії, за якими все специфічно людське

прирівнюється до природного). Адже ідейно християнство ґрунтувалося на переосмисленні тривалого розвитку античної філософії, яка, в свою чергу, переосмислила проблеми людини і світу, поставлені національними грецькими та римськими міфологіями, а також міфологіями інших народів Середземномор'я. Завдяки цьому розвиток християнства на території колишньої Римської Імперії, в тому числі й у Візантії, не перетворився в загальне нищення засад національного світогляду. Грецькі боги, наприклад, не тільки продовжували існувати поряд з культом Христа, але й відігравали значну роль у культурі і світогляді народів Південної і Західної Європи. Середньовічна культура Візантії завжди мала у своєму річищі потужний антикізуючий струмінь. Продовжували функціонувати давні античні центри культури Східного і Центрального Середземномор'я: на вулицях візантійських міст продовжували стояти численні античні статуї, діяло римське право, працювали успадковані від античності школи. Власне, завдяки використанню в навчальному процесі та певному інтересу до збереження культурної традиції твори античних письменників і мислителів змогли дійти до нашого часу. Візантіїці вперто йменувалися «ромеями» (тобто римлянами), хоча користувалися грецькою мовою як державною. На іконах візантійських храмів нерідко зображували деяких античних філософів, найчастіше Платона. У щільному зв'язку з традиціями античної філософії відбувся розвиток християнської філософії (вчення про Логос Геракліта, епікурейське вчення про душевні насолоди, стоїчна етика, кінічні за походженням крайній аскетизм і юродство, неоплатонічне вчення про ієрархічну будову всесвіту, про еманациї та ін.). Відтак, візантіїці зберегли безпосередній зв'язок з культурними та ідеологічними традиціями античності, які, щоправда, піддавалися принциповому переосмисленню.

На цьому ґрунті й починає формуватися нова (середньовічна) філософська парадигма, ідейно світоглядним змістом якої стає духовно-ідеальне тлумачення реальності. Оскільки ж

найдосконалішим (так би мовити «найконцентрованішим») втіленням духовності мислиться бог, то теологія (богослов'я) підноситься за цих умов на рівень найголовнішого знання, здатного дати вичерпні відповіді на всі загадки буття. Звертаючись до духовного як до вищого віднині критерію реальності, нова християнсько-середньовічна думка проголошує неістотними тілесні характеристики людського індивіда. Узи, що включають індивіда у «справжні» (священні) спільноти (такою є, насамперед, церква), мають винятково духовний характер. Все ж «земне», «світське» – держава та інші суспільні інституції – набувають характеристик «справжнього» існування, лише отримуючи санкцію «божественного буття» – благословення церкви.

Для середньовічної суспільної свідомості світ набуває характеристик певним чином «двоїстого» буття. Перш за все – це «справжній» (божественний, духовний, небесний, благий) і несправжній («тварний», плотський, земний, гріховний) світ, оскільки сама людина, будучи «тварною» (створеною богом) істотою, належала до цього (хай і ілюзорного) світу. Оскільки ж світи ці з самого початку тлумачились як принципово «непорівнянні» (реальність була притаманна виключно духовному, «божественному» буттю, що ж до «земного» світу, то він, власне, взагалі реально не існує, адже створений він богом з ... «ніщо»), то необхідність їх співставлення породжувала нераціональні, а то й надраціональні, містико-іраціоналістичні способи і шляхи їх «контактів».

Помітним у християнській теології є гуманістичне її спрямування, зокрема у вченні про «первородну гріховність» людини і шляхи її подолання («спасіння»). Таке «спасіння» неможливе шляхом прямого втручання бога у справи земного людства. «Спасіння» можливе лише через посередника, який «чудесним» способом поєднує в собі непримиримі протилежності небесного (божественного) і земного (людського). Таким посередником виступає Христос – «син божий і людський», який є однією з іпостасей божественної «триєдності»

(Трійці) і водночас живою людиною, що живе і страждає людським життям і людськими болями і вмирає мученицькою смертю на хресті. Інакше кажучи, щоб «спастися» людство, Бог сам має «стати людиною», не полишаючи ні на хвилину свого божественного єства. Він може повернути людині втрачене (внаслідок гріхопадіння) безсмертя, лише пройшовши через власну смерть – «смертю смерть поправши». Таким чином, у христологічній тематиці «покутування» і «спасіння» кризь теологічний зміст проходить гуманістична теза: «спасіння» людині не просто «дарується», воно здобувається людськими стражданнями, людським життям і смертю.

6.2. Християнська апологетика

Філософію християнства розробляли й **апологети** (грец. *ἀπολογία* – промова на захист). Одним із апологетів християнства був **Юстин**. Він доводив, що християнське вчення має свої корені в язичеській філософії і міфології. Цей доказ він спирав на те, що нібито християнство і язичеська філософія виходять від спільної засади: це – божественний логос, розлитий у всьому світі, який проявився найбільш повно в особі Христа.

В розробленні християнської філософії особливу роль відіграв **Тертулліан** (159–222), апологет християнства і запеклий противник всієї античної філософії. Тертулліан різко протиставив моральність чуттєвості, божественне одкровення – людському розуму, релігію – філософії, християнство – язичництву. Він відкидав філософію взагалі: «Нам після Христа не потрібна ніяка філософія, після Євангелія непотрібне ніяке дослідження». За Тертулліаном, розум людський – ніщо, бо він не здібний до творчості. Отже, віра в бога не може спиратись на розум. Релігійні істини божественні і вони цілком заперечують істини розуму. Розум зв'язаний з людиною й природою, а віра має на меті пізнання божества. Бог створив світ

з нічого, бо він всемогучий і мудрий, невидимий, непізнаваний, бо те, що «незмірно велике, не може бути інакше пізнано, як само через себе». Тертуліан писав: «Ніщо не вселяє такої величної ідеї про бога, як неможливість його пізнати: нескінченна його досконалість разом і відкриває його людям і приховує його від них». Отже, його можна пізнати тільки вірою, а не розумом. Те, що розум визнає за абсурдне, повинно бути предметом віри. Звідси його кредо: «Я вірю тому, що абсурдне». Релігія не потребує доказів. На думку Тертуліана, філософія завжди вносила сумнів у віру, і тому християнство не сумісне з філософією.

На відміну від Тертуліана, **Климент Александрийський** (150–215) розвивав ідею поєднання знання з вірою. Він вчив, що немає знання без віри і віри без знання. Християнство Климент розглядав як завершення античної філософії.

У великій мірі збагатив християнство ідеями античних філософів **Ориген** (бл. 185–254), який визнавав існування безконечної кількості світів, тобто обстоював ідею вічності світу.

6.3. Християнська патристика

Вихідні принципи середньовічної манери філософствування були сформульовані так званою «**патристикою**» (лат. *Pater* – «отче») – філософією і теологією «отців церкви». «Отці церкви» гостро критикували античну філософію. Найважливішу філософську проблему античності – мікрокосмос та макрокосмос – було замінене проблемою «Бог – душа».

Найбільшим ідеологом християнства був **Августин**, визнаний «**Блаженим**» (354–430). За Августином, богослов'я повинно згодитись з філософією неоплатоніків, яка визнає існування бога і створення ним світу.

В своїй теорії пізнання Августин визнає, що людське знання ґрунтується на даних відчуття та розуму. Нормою пізнання

Августин вважав істину, а джерелом всякої істини – бога як істину вічну і незмінну. Таким чином, людське пізнання є пізнанням Бога як творця всесвіту. Августин виступав з телеологічним доведенням існування Бога: він твердив, що буття бога, його існування випливає з того, що ми його мислимо. Августин розумів Бога як джерело буття, чисту форму, як творця світу з нічого.

Існування світу він розглядав як безупинне творення його Богом знову й знову. Якби творча сила Бога вичерпалася, то світ би повернувся в небуття.

За Августином, світ є обмежений у просторі, а буття його обмежене в часі. Час і простір існують тільки в світі і зі світом. Початок творення світу є разом з тим і початком часу. Світ є один – існування багатьох світів Августин заперечував.

Душа – сутність нематеріальна, відмінна від тіла і не вмирає разом з тілом.

Значне місце в філософії Августина займало вчення про божественну благодать у її відношенні до людської волі. За Августином, перші люди до гріхопадіння мали свободу волі, але потім втратили її і не могли вже далі не грішити. Від первородного гріха пішли всі гріхи людські. Але Августин вважав, що після спокутування гріхів жертвою Ісуса Христа обрані богом люди не можуть грішити. Богом визначено одвічно одних людей до добра, спасіння і блаженства, а інших – до зла, загибелі і муки.

Августин розглядав історію як залежну від божественного провидіння. В процесі історичного розвитку, за Августином, людство утворює два «гради»: «Град Божий» і «град диявольський». «Град Божий» – це християнська церква, яка здійснює царство боже на землі; «град диявола» – це світська влада, держава, царство зла і гріха. Церква і держава розвиваються паралельно, проходячи шість головних епох, а саме: 1) від Адама до потопу; 2) від Ноя до Авраама; 3) від Авраама до Давида; 4) від Давида до вавілонського полонення (часу іудейських царів і пророків); 5) від вавілонського полонення

до появи Христа; б) остання, шоста епоха починається від Христа й закінчується Страшним Судом, коли жителі «Града Божого» дістануть блаженство, а жителі земного, «диявольського града» будуть віддані на муки.

6.4. Схоластична філософія

В західноєвропейській історії XIII–XV ст. традиційно вважається добою «Проторенесансу» (тобто «Передвідродження») та раннього «Відродження», що наступила після «темних віків» загальноєвропейського занепаду (VII–XII ст.), для якого характерним (поряд з навалами різного роду «варварів – тобто слов'ян, франків, готів тощо), було панування в Південно-Західній Європі «маврів» (арабів) і розквітом арабської культури. У IX–XII ст. духовне і культурне піднесення переживає мусульманське середньовіччя. Арабська мова розповсюджувала свій вплив, вона панувала в Іспанії вже двісті років, і християнський єпископ Кордови, з глибоким сумом, усамітнівшись у своєму палаці, таємно вів свої записи. «Багато хто з моїх одновірців, – писав він, – читають вірші і казки арабів, вивчають твори мусульманських філософів і богословів не для того, щоб їх спростувати, а щоб навчитися як слід висловлюватися арабською мовою з більшою правильністю і витонченістю. Де тепер знайдеться хоч один, хто б вмів читати латинські коментарі на священне писання? Нажаль! Усі християнські юнаки, котрі виділяються своїми здібностями, знають тільки мову і літературу арабів, читають і ревно вивчають арабські книги ... навіть забули свою мову, і ледь знайдеться один на тисячу, який зумів би написати приятелеві стерпний лист на латині. Навпаки незліченні ті, які вміють висловлюватись по-арабськи найвищою мірою солідно і складають вірші цією мовою з більшою красою і мистецтвом, аніж самі араби». Арабська мова стала мовою науки, поезії, торгівлі. І, мабуть, тому існували «арабські»

енциклопедії, хоча то були вчені різних націй, але спілкувалися і створювали свої праці арабською. Втім, в подальшому, цей розквіт спостерігається в працях лише окремих мусульманських мислителів з різних регіонів ісламського світу – насамперед у Кордовському халіфаті (мусульманській Іспанії). Проте в християнській Європі філософія, породжена високою арабською культурою, отримала широкого розповсюдження. Через Толедо (Іспанія) та Сицилію – два головні центри передачі на Захід арабсько-мусульманської філософської спадщини (в перекладі на латину) – в європейських університети стали проникати філософські теорії таких арабських мислителів як **аль-Кінді** (бл. 800–873), **аль-Фарабі** (870–950), **Ібн Сіні** (980–1037), **аль-Газалі** (1058–1111) та **Ібн-Рошда** (1126–1198) що заклали основи європейської *схоластики* (грец. Σχολαστικός – «вчений»).

Паралельно з «Проторенесансом» у 1212–1492 рр. відбувається «відвоювання» іспанцями і португальцями у маврів Іберійського півострова («Реконкіста»). І цей же самий період характеризується короткочасним «латинським завоюванням» Царгорода (Константинополя) і розколом Візантійської імперії, потім відновленням «грецької» влади (1261 р.) з подальшим розквітом і остаточним падінням Візантії у 1453 р. Цікаво, що ця дата у точності співпадає з датою закінчення «Столітньої війни» між Англією та Францією (1337–1453 рр.).

Здобувши панівне становище в монархічних державах Європи, християнство почало заперечувати власні моральні засади у діях своїх верховників. Необмежена влада псує не тільки світську людину, але й релігійних ідеологів, котрі в боротьбі за чистоту віри переступають межі дозволеного, посилаючись на те, що їхня висока мета виправдовує будь-які засоби її досягнення. Крім війн між королями за поділ земель, опріч громадянських збурень усередині держав, колотив Європу розбрат на релігійному ґрунті. Розпочався він давно, але 1054 р. дійшов до кульмінаційної точки, коли відбувся офіційний розрив між двома основними гілками

християнської релігії – західною і східною (згодом католицизмом і православ'ям). Ці гілки, в свою чергу, також зазнали поділу. Бо розвивалися народи, і набирало різноманітних форм їхнє духовне життя.

Для боротьби з «віровідступництвом» католицька церква запровадила інквізицію, що в перекладі з латини означає «розшук». Це була слідча, судова і виконавча установа, яка ще за ченця-домініканця Торквемади, прозваного «Великим інквізитором», набрала загрозливого, потворного вигляду. Та особливо розгулялася інквізиція за єзуїта Лойоли і його послідовників. За наказом інквізиторів катували інакомислячих або тих, кого лише запідозрювали в інакомисленні чи ж просто невгодних людей, спалювали їх на вогнищах. Були занедбані основні заповіді Христового вчення: бажай ближньому добра, як самому собі; не жадай власності ближнього твого; не вбивай... Церковники діяли всупереч моральним релігійним принципам. Заохочувались донощики, брехуни, задрісники, люди без честі і сумління (зауважимо, що вже в радянські часи сталінські кати, взагалі зрікшись Бога, не тільки перейняли, але й удосконалили методи інквізиції).

Освіта була потрібна церкві перш за все для поширення релігійних догматів. До IX ст. в країнах Західної Європи ніякої шкільної науки не було і тільки з цього часу в Ірландії, Німеччині, Франції, Італії з'являються церковно-приходські і монастирські школи, в яких діставало освіту переважно духівництво. Тогочасна освіта зводилася до вивчення граматики, діалектики, логіки, а потім арифметики, акустики (музики) і астрономії. Тільки в середині XIII ст. з'являються вищі школи – університети: Болонський (Італія), Паризький (Франція) та інші. В університетах вивчалися богослов'я, право, медицина і філософія.

Освіта в середні віки носила схоластичний характер. Завданням її було навчити читати і витлумачувати Святе Письмо. Навчання було цілком відірване від життя. Студентська молодь слухала виклади і вела диспути на теми, які ніякого значення

не мали ні для життя, ні для науки. Від професорів вимагалось скласти присягу в тому, що вони не викладатимуть нічого нового і не будуть додавати нічого від себе до існуючих канонів. Середньовічний філософ не мав (та, часто, й не хотів мати) права на суб'єктивізм. Він прагнув передати універсальне розуміння істини і мусив дбати про відповідність свого твору ідеологічному контексту своєї доби.

Від V і майже до X ст. Захід не дав у філософії нічого нового, крім епігонства і обскурантизму. Патристика (вчення «отців церкви») була єдиною визнаною, канонізованою церквою філософією. Під кінець XI ст., коли папський Рим зміцнив свій вплив на світську владу європейських країн, остаточно оформилася специфічна для європейського середньовіччя *схоластична* філософія. Головний принцип схоластики: філософія – служниця богослов'я. З цього часу починається детальна розробка силогістики.

Відомим представником схоластики був архієпископ **Ансельм Кентерберійський** (1033–1109), який виступив з онтологічним доведенням буття Бога. Суть його полягала в тому, що він визнав наявність у розумі людей ідеї Бога як найдосконалішої сутності. Якщо ж ідея Бога є в розумі, то Бог є в дійсності, отже, існує реально.

Подальший розвиток схоластики пов'язаний з ім'ям **П'єра Абеляра** (1079–1142), якому належить систематизація схоластичної логіки. Вихідною тезою Абеляр оголосив: «Розуміти, щоб вірити», тобто для того, щоб людина повірила, треба, щоб предмет віри був визнаний розумом.

Систематизацію схоластичної філософії являє собою вчення **Фоми (Томи) Аквінського** (1225–1274). Він допускав думку про те, що матерія є початком всіх речей, але вона є тільки можливість форм, а не причина речей, і тільки у такому розумінні вона є умовою їх існування, та й то не обов'язковою, бо існують і нематеріальні речі, такі як Бог, душа, ангели тощо. Основою природи Фома Аквінський вимагав визнати «божественний розум»; явища природи існують тільки як доказ

божественного розуму і пізнання їх можливе лише через одкровення. Все пізнається вірою. Тому він проголосував більшість догматів віри недоступними людському розуму і недоведеними.

Фома Аквінський наголошував, що світській владі підкоряється лише тіло людини, а не її душа. Римський папа – «намісник Христа» на землі, йому світська влада повинна коритися так само, як васали коряться королеві.

6.5. Філософія епохи Відродження

Посеред моря середньовічних монархічно-феодальних держав існували й островці республік: Генуезької, Венеціанської, Флорентійської, козацької – Запорозької Січі. Саме в італійських містах-республіках почалося Відродження – розквіт науки, мистецтва, філософської поезії, вільної торгівлі, промислових мануфактур, географічних відкриттів, політичної думки.

Епоха Відродження (фр. *Renaissance* – «Відродження») – це останні віки Середньовіччя, «осінь Середньовіччя», період XIV–XVI ст. Терміном «Відродження» (або «Ренесанс») характеризують, насамперед, культуру Італії, що перетворилася на цей час на інтелектуальний центр Європи. Втім, можна вести мову про ренесансні тенденції у всіх європейських країнах – від Італії до Англії – **що розумілися як культурно-філософський рух, який ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності.**

Характерними рисами світогляду Відродження є спроби компромісного поєднання античності з християнством; антропоцентризм – домінування філософського принципу, згідно з яким людина є центром і метою всесвіту; гуманізм – домінування філософського принципу, згідно з яким утверджується повага до гідності й розуму людини, її права на щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей;

пантеїзм – вчення, згідно з яким Бог і світ перебувають у нерозривній єдності; обґрунтування права науки на незалежність від церкви; світський характер культури та літератури. Світогляд Відродження характеризується також появою нової натурфілософії, інтересом до держави, індивідуалізмом, формуванням ідеї соціальної рівності.

Одним з визначальних компонентів Ренесансу як історичної й культурної епохи був *гуманізм* (поняття походить від назви духовної течії *studia humanitatis* – «вивчення людської природи»). Основоположником гуманістичного руху вважається італійський громадський діяч і демократ **Колуччо Салюстаті** (1331–1404). Одну з основних ідей гуманізму розвинув італійський філософ **Піко делла Мірандола** (1463–1494): людина сама творить свою долю, вона здатна до безмежного вдосконалення своєї природи. А **Джордано Бруно** (1548–1600) розглядає людину (*мікрокосмос*) як невід’ємну частину природи (*макрокосмос*). Отже, людина стала центром філософських досліджень не лише як результат Божественного творіння, а й космічного буття, її аналізували не з погляду взаємодії з Богом, а з погляду її земного існування. При цьому гуманістичний контекст вивчення людини мав прагматичну мету – виховати нову людину з новими якостями, високим рівнем духовних та естетичних цінностей, багатогранністю проявів особистої культури. Рівень освіченості людини був показником її морального самовдосконалення.

Велику роль в утвердженні гуманістичних ідей відіграла Платонівська академія у Флоренції (1459–1521), яку очолював **Марсіліо Фічіно** (1433–1499), на думку якого філософія є «осянням розуму», а сенс філософствування полягає в підготованні душі та інтелекту до сприйняття світла божественного одкровення. Філософія та релігія мають спільні витoki – античні містерії.

Соціально-політичний напрям філософії Відродження розробляв італійський мислитель **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527). Він вважав, що держава в процесі управління суспільством

головним об'єктом обирає людину (конкретну особу), яка має низку негативних якостей, що потрібно врахувати будь-якому управлінцю. На думку Макіавеллі, вирішення проблем політики не повинно лежати в площині релігійного права та моральних норм. В основу влади він поклав принцип сили, яка не зв'язує себе ні традиціями, ні законами, ні моральними нормами. Для забезпечення спокою і порядку в державі «не треба зупинятися ні перед яким розумінням справедливості і несправедливості, гуманності і жорстокості, слави чи ганебності». Макіавеллі проголосив політичний принцип – «Мета виправдовує засоби».

Англійський філософ-гуманіст **Томас Мор** (1478–1535) презентував власне розуміння ідеалу справедливого суспільства, позбавленого усіх соціальних протиріч. В ньому немає приватної власності, немає ні бідних, ні багатих, всі працюють і спільно споживають наслідки праці. В цьому суспільстві високо розвинене ремесло і сільське господарство, у великій пошані наука і мистецтво. Від фізичної праці звільняються особи, які тимчасово виконують громадські функції і науковці. В ідеальному суспільстві вся влада вибрана. Тут панує свобода совісті і віротерпимість, релігія очищена і раціоналізована.

Вся продукція йде у громадські склади, звідки кожен бере за своїми потребами. Продуктів вистачає всім, тому ніхто не бере більш, ніж йому потрібно. Таким чином, в ідеальному суспільстві, яке малює Мор, немає злочинства, і держава не виконує функції примусу.

В Італії ідеї комунального народовладдя розвинув **Томмазо Кампанелла** (1568–1639). Виходячи з визнання природної єдності людського роду і рівності всіх від природи, він вважав, що люди повинні користуватися однаковими політичними і духовними правами і жити в однакових економічних умовах.

Література:

1. Абельяр, Пьер. Теологические трактаты / Пьер Абельяр. – М. : Прогресс; Гносис, 1995. – 412 с.
2. Августин Аврелий Блаженный. О Граде Божьем / Аврелий Августин // Творения. – СПб : Алетейя; К.: УЦИММ-ПРЕСС, 1998. – Т. 3. – 598 с.; Т. 4. – 592 с.
3. Аверроэс (Ибн Рушд). Опровержение опровержения / Аверроэс (Ибн Рушд). – К. : УЦИММ-ПРЕСС; СПб : Алетейя, 1999. – 684 с.
4. Аквінський, Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Тома Аквінський. – К. : Основи, 2003. – 796 с.
5. Ал-Газали Абд Хамид. Воскрешение наук о вере / Абу Хамид ал-Газали. – М. : Наука, 1980. – 376 с.
6. Ал-Фараби Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты / Абу Наср Мухаммад ал-Фараби. – Алма-Ата : Наука, 1970. – 430 с.
7. Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. – М. : Наука, 2004. – 357 с.
8. Ибн Сина, Абу Али. Избранные философские произведения / Абу Али Ибн Сина (Авицена). – М. : Наука, 1980. – 522 с.
9. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX – XIV вв. – М. : Соцэргиз, 1961. – 629 с.
10. Кентерберійський, Ансельм. Монологіон. Прослогіон / Ансельм Кентерберійський. – Львів : УКУ, 2012. – 372 с.
11. Макіавеллі Н. Флорентійські хронічки. Державець / Н. Макіавеллі. – К. : Основи, 1998. – 492 с.
12. Мор Т. Утопія / Томас Мор. Місто Сонця / Томазо Кемпанела. – К. : Дніпро, 1988. – 207 с.
13. Тертуліан Квинт Септимий Флорент. Избранные сочинения / Квинт Септимий Флорент Тертуллиан. – М. : Прогресс-Культура, 1994. – 448 с.
14. Чаша Гермеса: Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция. – М. : Юрист, 1996. – 336 с.

Контрольні питання:

1. *Як ставилося християнство до античної культури і філософії?*
2. *Які ідеї розроблялися у вченнях апологетів?*
3. *Якій вплив справила мусульманська філософія IX–XII ст. на розвиток західноєвропейської філософської думки?*
4. *В чому полягає особливість тлумачення Августином світового історичного процесу?*
5. *Пояснить, чому в середні віки філософія стала «служницею богослов'я»?*
6. *Чому у середньовічній філософії виникла проблема раціонального доведення буття Бога?*
7. *Яке доведення буття бога пропонує Ансельм Кентерберійський?*
8. *Чому співвідношення знання та віри стало головною проблемою філософії середньовіччя?*
9. *Яким чином вирішує проблему співвідношення розуму та віри Фома Аквінський?*
10. *В чому виявилася гуманістичність філософії Відродження?*

7. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ (XVII–XVIII ст.)

- 7.1. *Філософія Френсіса Бекона.*
- 7.2. *Філософія Рене Декарта.*
- 7.3. *Філософія Томаса Гоббса.*
- 7.4. *Філософія Бенедикте Спінози.*
- 7.5. *Філософія Джона Локка.*
- 7.6. *Філософія Готфріда-Вільгельма Лейбніца*
- 7.7. *Філософія Джорджа Берклі.*
- 7.8. *Філософія Девіда Юма.*
- 7.9. *Філософія французького Просвітництва XVIII ст.*

7.1. Філософія Френсіса Бекона

XVII – мабуть найромантичніше століття... У прямому сенсі! Адже саме тоді жили і діяли герої самих популярних романів, що збуджували уяву багатьох поколінь молоді. Дзвеніли шпаги мушкетерів. Плели хитрі сітки політичних інтриг Ришельє, Мазарині і Кромвель. Під «Веселим Роджером» гуляли морями прототипи капітана Блада, Флінта і Сільвера. У шотландських горах бунтував Роб Рой. Билися за волю товариши Тиля Улленшпігеля. Відтанцьовували краков'як спільники пана Володівського. Томився у Бастилії таємничий в'язень «золота маска». Їздили світом авантюристи, подібні Анжелиці. А в американських лісах розкурювали з вождами «трубки миру» перші слідопити...

Новий час у філософії характеризується перш за все, зіткненням двох протилежних методологічних напрямків:

емпіризму і раціоналізму, які, втім, мали спільну мету – знаходження надійного і ефективного методу здобуття знання. Суперечка між цими напрямками точилася навколо питання: що слід приймати за основу знань для того, щоб вони були незаперечними? Реалісти такою основою вважали аксіоми, які мають характер вроджених ідей, тобто таких, що виникають в голові людини одночасно з її появою на світ (наприклад, ідея того, що будь-яке ціле більше будь якої його частини). Методом дедуктивного умовиводу (від загального до окремого) з цих аксіом можна отримати всю необхідну систему знань, що за своєю природою будуть незаперечними. Емпіристи ж, навпаки, наполягали на тому, що єдиною основою для надбання дійсного знання може бути лише досвід, а тому єдиним можливим і необхідним методом пізнання вважали індукцію (від окремого до загального) як форму логічного умовиводу, де на підставі знання про окреме родиться висновок про загальне.

Першим філософом Нового часу вважається **Френсіс Бекон Веруламський** (1561–1626). Питання відношення між наукою і релігією він вирішував компромісно, визнаючи «подвійність істини». Він вважав, що наука і релігія не повинні втручатися у справи одне одного і тому писав: «віддайте вірі те, що їй належить». Бекон намагався з'ясувати гносеологічні джерела помилок у судженнях людей про зовнішній світ. Заблудження внаслідок діяння різного роду зовнішніх причин він називає «ідолами», або «привидами», які розподіляє на: 1) «привиди роду», пов'язані з недосконалістю людського розуму, який, подібно нерівному дзеркалу, відображає речі у спотвореному вигляді; 2) «привиди печери» – спотворення, які мають своїм джерелом індивідуальні недоліки розуму людини; 3) «привиди площі» – спілкування, яке нав'язує індивідам певні стереотипи; 4) «привиди театру» – сліпа віра в авторитети, традиції і гадки.

Ф. Бекон розрізняє три основні шляхи пізнання: 1) шлях павука – намагання здобути істини з «чистої свідомості»;

2) «шлях мурахи» – збір роз'єднаних фактів без їх узагальнення; 3) «шлях бджоли» – єднання обох шляхів, раціонального з чуттєвим.

7.2. Філософія Рене Декарта

Науку і релігію намагався примирити французький філософ-дуаліст **Рене Декарт** (1596–1650). Він визнавав одночасне існування двох субстанцій – матеріальної і духовної, розглядаючи їх як незалежні одна від одної.

Матеріальну субстанцію Декарт розглядав як речовину, що складається з корпускул, які заповнюють весь простір і перебувають між собою в зв'язку і єдності. Заперечуючи реальне існування порожнечі, він розумів всесвіт як безмежний у просторі, і, виходячи з цього, вважав, що всі тіла природи можна ділити нескінченно. Рух він розглядав як загальну властивість матерії, але вважав, що бог наділив матерію рухом при першому акті творіння, після чого кількість руху в природі не збільшується і не зменшується.

Стверджуючи, що духовна субстанція є незалежною від матеріальної, Декарт наділяв її властивостями мислення і вважав, що вона теж створюється особливим творчим актом і не вмирає. На цьому він побудував своє вчення про безсмертя душі. Духовна субстанція, за Декартом, активна, вона не тільки створює «вторинні якості», а й визначає людське «Я». Тільки завдяки душі, як мислячій субстанції, людина відрізняється від тварини. Духовна субстанція визначає і волю людини.

Декарт вважав, що чуттєвий досвід не може служити надійною основою вірогідного знання про предмети природи. Він посилався на те, що рівна палка у воді здається нам кривою; чотирикутна вежа на далекій відстані здається круглою. З цього він робив висновок, що ми мусимо поставити під сумнів все те, що дає нам чуттєвий досвід. Безсумнівним

був для нього лише акт власного мислення: «Я мислю, отже, я існую» – говорив Декарт. Ідеї Декарт визнавав вродженими і вважав, що вони містяться в душі.

7.3. Філософія Томаса Гоббса

Істинна філософія, за **Томасом Гоббсом** (1588–1679), вміщує в собі тільки знання реального. У зв'язку з цим він відокремив від філософії теологію і всі знання, набуті з переказів. Гоббс вважав, що філософія не повинна включати в себе вчень не тільки помилкових, але й недостатньо аргументованих. До таких він відносив, наприклад, історію, тому що вона спирається на перекази і авторитети, а не на досвід і математичне обчислення. Філософію Гоббс розумів як теоретичне пізнання, яке повинно давати людині правдиве уявлення про явища природи, їхній порядок і причинний зв'язок.

Всесвіт Гоббс розглядав як матеріальний, а матерію – як сукупність тіл, що складаються з найелементарніших неподільних часток (*корпускул*), які відрізняються величиною і формою. Ці корпускули ні з чого не виникають і нікуди не пропадають. У розумінні з цим Гоббс розумів субстанцію як тілесну сутність. Всесвіт він розглядав як величезний агрегат тіл, зв'язаний між собою механічними зв'язками, в якому немає жодної реальної частини, яка не була б тілом. Отже, найголовнішою ознакою реальності всякого існування є тілесність.

Властивості тіл (*акциденції*), на думку Гоббса, залежать від внутрішнього руху матеріальних тіл, тобто руху *корпускул*, з яких складаються тіла. Всі властивості речей Гоббс поділяв на істотні та неістотні. Істотними, або атрибутивними, він вважав протяглість і форму; неістотними, або минущими – колір, смак, запах, твердість. Розглядаючи рух як механічне переміщення, Гоббс вважав його минущою акциденцією матерії.

Соціально-політичні погляди Гоббс намагався пов'язати із своєю онтологічною системою. Визначивши два роди

явищ – природні і суспільні, він розглядав суспільство як політичне тіло, а державу – як особливу машину, штучний механізм, створений людьми для забезпечення свого життя. Держава, за Гоббсом, виникла з природного стану людей, на основі суспільного договору між ними. У первісному стані панувала природна рівність між людьми. Але ця рівність була причиною безнастанної боротьби між людьми; в первісному суспільстві панував принцип: людина людині вовк. В обставинах безупинної війни не могли розвиватися література, наука, мистецтво, не було промисловості, землеробства, бо ніхто не був забезпечений наслідками своєї праці. Поступово люди переконалися в тому, що потрібно змінити форму життя. Але для цього треба було знищити природний принцип рівності, за яким «все належить всім». Щоб не було розладу між людьми, власність закріпили за окремими громадянами навечно. Тоді ж люди усвідомили, що керуватися треба розумом, а не пристрастями і уклали між собою негласну угоду. Укладаючи цю угоду, люди закріплювали власність за окремими особами, але своє приватне право власності передали на третю особу – державу. Коли люди передали свої природні права державі, настало «царство розуму». Умовившись про принцип держави, люди добровільно взяли на себе виконання державного закону. Раз укладений закон люди не мають права скасувати; держава покликана забезпечити непорушність договору, маючи на це виключне право.

В основу моралі Гоббс поклав природний закон, за яким людина прагне приємного і уникає неприємного. Отже, благо є те, чого ми прагнемо, зло – те, від чого втікаємо. Конкретний зміст людських понять добра і зла, за Гоббсом, залежить не від вчинків людини, що самі собою є ні добрі, ні злі, а від обставин. Рушійною силою поведінки людей Гоббс вважав природжене людині прагнення досягнути життєвих благ. Але воно може бути зреалізоване тільки в державі. Поза державною організацією Гоббс не мислив моралі, а державу розглядав як мірку, якою можна визначити чесноти і пороки. Хоч

закони бувають різні в різні часи і в різних державах, Гоббс вважав, що покора законам скрізь і завжди була добродійністю громадян, а порушення їх – пороком.

7.4. Філософія Бенедикта Спінози

На службу інтелектуальному розвитку і моральному вдосконаленню людини ставив філософію голландський мислитель **Бенедикт Спіноза** (1632–1677). Свій головний твір «Етика» він присвятив питанню про те, як людині уникнути зла і досягнути щастя на землі. Найбільшим злом він вважав нещасття і забобонність, що перешкоджають людям правильно розуміти оточуючу їх природу і своє власне життя. Щоб побороти це зло, треба удосконалити розум людини, а це можна зробити тільки за допомогою правдивого пізнання.

Спіноза розвинув точку зору, за якою всі явища природи і свідомості мають єдиний початок, яким є субстанція. За Спінозою, природа є *causa sui*, тобто причина самої себе. Обстоюючи думку про єдину субстанцію і внутрішню доконечність всесвіту, філософ доводив, що: 1) всі явища природи підлягають єдиному порядку, який не може бути в одному місці більш, а в іншому – менш досконалий, бо всі явища породжені єдиною субстанцією і становлять її частини; 2) окремі речі і явища природи існують як прояви єдиної нескінченної субстанції, а весь неосяжний всесвіт являє собою доконечний взаємозв'язок різноманітних одиничних речей, які підлягають змінюванню; 3) зрозуміти доконечність окремих явищ можна лише через пізнання внутрішньої доконечності всієї природи. За Спінозою, субстанції властива безліч атрибутів, з яких нам відомі лише протяжність і мислення. Кожний окремих стан чи вияв субстанції він називав модусом. Спіноза називає субстанцію «Богом», або «творчою природою», а світ модусів – «створеною природою».

Людина, за Спінозою, – особливий модус природи. Людина пізнає природу і діє відповідно до її законів. Істинне пізнання

природи дає можливість людині діяти так, як діє сама природа. Отже, вона підлягає діянню природної доконечності не з примусу, а ставить перед собою мету. Пізнана доконечність (необхідність) – це і є свобода.

7.5. Філософія Джона Локка

Сенсуалістичну в своїй основі теорію пізнання (походження знання і ідей з чуттєвого досвіду) розробив англійський філософ **Джон Локк** (1632–1704). За Локком, ідеї, погляди і характери людей є не породжені, а набуті в процесі життя, з досвіду. Душа людини при народженні – чиста дошка, *tabula rasa*, на якій досвід в процесі життя залишає свій слід у вигляді характеру і нахилів, понять та ідей. В інтелекті нема нічого, чого не було у відчуттях.

Локк поділяв досвід на зовнішній (відчуття) і внутрішній (рефлексію). Джерелом відчуттів він вважав предмети зовнішнього світу, а джерелом рефлексії – розум, звернений на аналізування відчуттів.

Ідеї Локк поділяв на прості і складні. Прості утворюються як з відчуття, так і з рефлексії. Перші – це ідеї тепла, світла, кольору, руху предметів і т. ін. простими ідеями рефлексії Локк вважав мислення і хотіння.

Складні ідеї утворюються активною діяльністю розуму, яка полягає у комбінуванні простих речей.

Суб'єктивний ідеалізм Локка виявився у тому, що він поділяв якості речей на первинні і вторинні. Первинні якості – протягливість, фігура, рух, твердість – він розглядав як властивості речей природи, які не залежать від чуттєвого сприймання. Вторинні – смак, колір, звук та інші – він розглядав як залежні від чуттєвого сприймання, тобто суб'єктивні. Відповідно до цього він розглядав ідеї первинних якостей як адекватні речам зовнішнього світу, а ідеї вторинних якостей – як умовні, неадекватні, бо вони залежать від стану сприймаючого суб'єкта.

За Локком, люди від природи мають право на життя, власність і свободу, на які ніхто не може посягати. Суспільний договір, відбираючи права окремих людей на користь державі, покладає на державу обов'язок зберігати принцип природного права і, перш за все, права приватної власності. Якщо король порушує цей договір, піддані мають право скасувати договір і вийти з його підданства. Отже, договір укладено не навечно.

7.6. Філософія Готфріда-Вільгельма Лейбніца

Німецький філософ **Готфрід-Вільгельм Лейбніц** (1646–1716) створив вчення про *духовні монади* як основу всесвіту. Духовні монади – це прості безтілесні субстанції, «елементи речей», які нескінченно випромінюються верховною божественною монадою. Монади Лейбніца неподільні, непротяжні, існують поза простором, абсолютно автономні і не впливають одна на одну. Але їм властивий саморух і здібність до безнастанної діяльності. Монади – це не фізичні і не геометричні, а ідеальні математичні точки. Вони є внутрішньо активні і підлягають тільки верховній монаді, яка є центром всіх сил всесвіту. Узгодженість діяльності монад є наслідком наперед встановленої гармонії, яка перетворює кожну монаду на «дзеркало всесвіту».

За Лейбніцем, в основі матерії лежить ідеальний початок, яким є духовна монада. Джерелом руху матерії є активність монад. Через те матерії властивий рух, але не саморух. Лейбніц вважав матерію безперервною, а простір і час він розглядав як порядок існування речей. На його думку, матерії властива не лише протяжність і проникливість, а й сила, тобто здатність діяти і робити опір діянню.

В своєму вченні про істину Лейбніц поділив її на два роди: «істину розуму» і «істину факту». На відміну від «істин розуму», Лейбніц розглядав «істини факту» як емпіричні, випадкові, доведення яких не потребує логічної необхідності.

Їх можна досягнути шляхом індукції, тоді як «істини розуму» пізнаються дедуктивно на основі законів тотожності, протиріччя і виключеного третього. «Істини факту» повинні мати «достатню основу». Лейбніц, таким чином, вводив у логіку закон достатньої основи: «Ніщо не відбувається без достатньої основи». Це означає, що ніщо не відбувається таким чином, щоб людина, яка здібна прослідкувати весь нескінченний ланцюг явищ, не зуміла б відшукати основи (причини) того, чому все відбувається так, а не інакше. Лейбніц визначав достатньою основою всього існування Бога.

7.7. Філософія Джорджа Берклі

Бажання утвердити віру в Бога виразив у філософії **Джордж Берклі** (1684–1753). Він трактував чуттєвий досвід виключно як комплекс відчуттів, у якому нам дані ідеї, а не предмети зовнішнього світу: «Світ існує остільки, оскільки ми його сприймаємо». Берклі розглядав досвід як комплекс ідей, а ідеї – як єдину істинну реальність, поза якою ніщо не існує. Він писав: «Я бачу цю вишню, я її відчуваю, я пробую її... вона реальна. Усунь відчуття м'якості, вологості, почервоніння, терпкості – і ти знищиш вишню... Вишня, я стверджую, є ніщо інше, як поєднання чуттєвих вражень чи уявлень, сприйманих різними чуттями; ці уявлення об'єднуються в одну річ (або мають одне дане їм ім'я) розумом, бо кожне з них спостерігається у супроводі другого».

Берклі твердив, що об'єктом пізнання є ідеї, сприймані чуттями, одержувані через спостереження емоцій і дії розуму, або ж утворювані за допомогою пам'яті. Таким чином, нам у відчуттях дані не речі, а поєднання, комплекси, колекції ідей. Ідеї і комплекси ідей не можуть існувати інакше, як у розумі людини. А тому Берклі твердив, що крім ідей (об'єктів пізнання) існує те, що їх сприймає – розум, дух, «Я». Сприйманий об'єкт (ідеї) і сприймаючий суб'єкт (розум) існують разом, як одне ціле.

Берклі визнавав, що речі існують реально, але застерігав, що існують вони як комплекси ідей. Він заявляв: «Я зовсім не заперечую існування будь-якої речі, котру ми можемо пізнати через чуття або роздумування. Що ті речі, котрі я бачу своїми очима, торкаюся їх руками, існують – реально існують, в цьому я ніскільки не сумніваюся. Єдина річ, існування котрої ми заперечуємо, є те, що філософи називають матерією, чи тілесною субстанцією. Заперечення її не зробить шкоди останньому роду людському, котрий, смію сказати, ніколи не помітить її відсутності».

7.8. Філософія Девіда Юма

За сферу чуття не виходив у своїй філософії англієць **Девід Юм** (1711–1776). Спираючись на чуттєве сприймання, він міркував: стіл, котрий ми бачимо, здається меншим, коли ми відійдемо від нього далі, але реальний стіл, існуючий незалежно від нас, не змінюється, отже, нашому розуму являється тільки образ стола. Таким чином, предмети, про які ми говоримо «це стіл», «це дерево» є ніщо інше, як сприймання нашого розуму.

За Юмом, реальним є лише те, що ми відчуваємо. У відчуттях немає нічого, крім плину вражень; люди підводять їх під закони, вірогідність яких можна встановити лише математично. Наша практична діяльність ґрунтується не на вірогідних знаннях, а на впевненості, яка виходить з віри.

7.9. Філософія французького Просвітництва XVIII ст.

Через всю філософію XVII ст. однією з центральних її тез проходить думка про «розумність» світу. Думка ця трансформується в XVIII ст. в **ідею Просвітництва як головної**

рушійної сили історії, джерела і головного засобу досягнення людством рівності, братерства і свободи, тобто стану відповідності вимогам розуму. Відбувається рішучий поворот від дещо абстрактних, загальних проблем буття, реальності як такої, властивих філософії XVII ст., до проблем живої практики людського життя, соціальної проблематики, упорядкування і вдосконалення (згідно з вимогами розуму) людського існування у світі. Мислителі-просвітники (**Монтеск'є, Вольтер, Руссо** та ін.) головну увагу звертають на людське суспільство, історію, біди та страждання людей.

Французький філософ **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), вбачаючи найбільш кричущу ваду сучасного суспільства в нерівності людей, ставить питання про походження цієї нерівності та шляхи її усунення. За Руссо, люди, що спочатку жили в природному стані, поступово (внаслідок розвитку розуму) переходять у суспільний стан, об'єднуючись спершу у сім'ї, а останні – в племена. Руссо малює подальші події як перехід до громадянського суспільства і держави, що явилися результатом своєрідної загальнолюдської «конвенції», суспільного договору. Тут виникає приватна власність, а це веде до ліквідації рівності та втрати свободи. Причину ж соціальної нерівності він бачить у приватній власності. Руссо вважав, що власність є результатом сваволі хитрих людей, які узурпували приватне право всіх на землю. Визнавши приватну власність добром, люди стали жертвами обману і самообману, з яких постали насильство, війни, надмірне багатство одиниць і бідність мас, а також всі інші соціальні пороки. Ці ж узурпатори-багачі, щоб зміцнити свою владу над бідними, намовили їх укласти громадський договір, за яким прибрали політичну владу до своїх рук, а бідних позбавили будь-яких прав. Так, з нерівності майна постав соціальний поділ на класи і виникла держава, яка позбавила людей їхнього природного права на свободу. Таке суспільство має бути ліквідоване і натомість збудоване нове суспільство на

засадах нового суспільного договору. Нове суспільство відчужує майже все на користь держави, але лише в тому розумінні, що держава забезпечує за кожним право користування цим майном, не допускаючи існування в суспільстві «ні багатіїв, ні жебраків». Новий суспільний договір Руссо – це фактично заклик повернутися назад до первісного природного стану рівності.

Французькими просвітителами XVIII ст. була духовно підготовлена провісниця всесвітнього республіканського ладу – Велика Французька Революція, що відіграла неабияку роль в історії Європи та Америки, передусім завдяки своїм волелюбним ідеям – хоча була непроста, сповнена протиріч. Спочатку народ узяв тюрму Бастилію, яка в очах французів була символом королівської сваволі. Установчі збори від 26 серпня 1789 р. прийняли історичну Декларацію прав людини і громадянина. Вже перша стаття Декларації проголошувала: люди народжуються вільними і рівними в правах. Нація має бути підвалиною верховної влади, а закон – втіленням загальної думки. Всі громадяни беруть участь у виробленні законів або безпосередньо, або через обраних представників. Свобода волевиявлення, думки, слова, друку. Власність громадян – недоторкана, як і життя кожної людини.

Справді, гарна декларація. Та ще сплине багато часу, перш ніж пощастить впровадити в життя її принципи. Наприкінці ж XVIII ст. у Франції розігралася кривава трагедія. Почалося зі страти короля Людовика XVI. Потім було створено революційний трибунал. Після повстання селян з провінції Вандеї та їхньої кривавої розправи з буржуазією і міщанами, французький парламент – Конвент – прийняв закон про покарання бунтівників. У самому парламенті точилася запекла боротьба за владу між політичними партіями. Найчисленнішими і найвпливовішими серед них були жирондисти і монтаньяри. Революціонер Марат промовляв зі сторінок газети «Друг народу»: «Свободу треба насаджувати силою, тепер настав момент, коли треба негайно організувати деспотизм свободи, аби

змести з лиця землі деспотизм королів». Деспотизм свободи – сумнівна теза. Саме вона і призвела до нещодавнього терору. (До речі, слово «терор» у перекладі з латинської означає «страх»). Були занедбані основні засади Декларації, відкинуті теорії видатних французьких мислителів – Вольтера, Дідро, Руссо. Знехтувана гуманна мета революції, де проголошувалося прагнення до загального добробуту і вільного духовного розвитку. Натомість парламент схвалив утворення Надзвичайної комісії, а за нею – й Комітету громадського порятунку, в якому за красивою назвою визріла диктатура Робесп'єра. І відтоді кожного, хто не погоджувався з Робесп'єром, оголошували ворогом народу (до речі, цей зловісний ярлик перекочував і до нашої, такої багатостраждальної історії, зламавши життя мільйонам людей).

Закон 1793 р. «Про підозрілих» покладає край демократії у Франції, бо санкціонуватиме арешт і кару лише за підозрою. В умовах вселюдського страху терор набував масового розмаху. Страх штовхав людей часом на нерозважливі й жорстокі вчинки (знов-таки аналогії знаходимо, на жаль, і у вітчизняній історії). Ускладнили ситуацію і розв'язали руки прибічникам терору сусідні монархічні держави, що пішли в похід на Французьку Республіку, а також голод і бунти народних мас.

Терор у Французькій республіці названо доброчинством і суворою «швидкою справедливістю». Будучи одним з керівників партії монтаньярів, Робесп'єр прорікав панування однопартійної влади, при якій питання кари на смерть вирішуються неймовірно швидкою Парламент вживав заходів проти робітників, до роботи примушував силою мобілізації. Революційний трибунал посилав під ніж гільйотини не тільки невідгодних державних діячів, а й простих людей. Досить було непоштового вислову про декрет Конвенту. Страх можновладців перед загрозою втратити владу призвів до розгулу «великого терору» по всій Республіці. Жертвою, зрештою, став і його провісник – Робесп'єр. Він пішов на плаху з волі тих, кого не

встиг знищити. Обезглавлена, позбавлена кращих умів, демократична Республіка переродилася в республіку великої буржуазії, згодом в імперію Наполеона, а далі – в реставровану монархію Бурбонів.

Література:

1. Беркли Дж. Сочинения / Дж. Беркли. – М. : Мысль, 2000. – 560 с.
2. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон. – М. : СОЦЭКГИЗ, 1938. – 243 с.
3. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М. : Наука, 1996. – 560 с.
4. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
5. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Р. Декарт. – К. : Юніверс, 2000. – 300 с.
6. Декарт Р. Рассуждения о методе / Р. Декарт. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 656 с.
7. Лейбниц Г.В. Монадология / Г.В. Лейбниц // Сочинения в 4 т. / Т. 1. – М. : Мысль, 1982. – С. 413–429.
8. Локк Дж. Два трактата про врядування / Дж. Локк. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
9. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
10. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Б. Спіноза. – К. : Основи, 2005. – 237 с.
11. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. – СПб : Аста-пресс Ltd, 1993. – 248 с.
Філософія в «Енциклопедії» Дидро и Даламбера. – М. : Наука, 1994. – 720 с.
12. Юм Д. Трактат о человеческой природе; О познании; Об аффектах; О морали / Д. Юм. – Минск : Попурри, 1998. – 720 с.

Контрольні питання:

1. *Що таке емпіризм?*
2. *Що таке раціоналізм?*
3. *Що таке індуктивний метод пізнання?*
4. *В чому полягає сутність дедуктивного методу пізнання?*
5. *Які «ідоли», за Ф. Беконом, заважають пізнанню істин?*
6. *В чому сутність субстанціонального розуміння простору і часу?*
7. *Як ви розумієте вислів Дж. Берклі: «існувати – це бути сприймаючим»?*
8. *В чому проявився скептицизм Д. Юма?*
9. *Що означає поняття «Просвітництво»?*
10. *За що Ж.-Ж. Руссо критикує цивілізацію?*

8. НІМЕЦЬКА ІДЕАЛІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

- 8.1. Суб'єктивний ідеалізм Іммануїла Канта і Іоганна Фіхте.
- 8.2. Об'єктивний ідеалізм Фрідріха Шеллінга.
- 8.3. Філософська система Георга Гегеля.

8.1. Суб'єктивний ідеалізм Іммануїла Канта і Іоганна Фіхте

Родоначальником німецької ідеалістичної філософії був **Іммануїл Кант** (1724–1804). Цього видатного філософа, що викладав у Кенігсберзькому університеті, слухало понад два десятки студентів-українців (серед них були, зокрема, Андрій та Михайло Базилевські, Іван Максимович, Федір Туманський, Іван Кулябка)...

Розробляючи теорію пізнання, Кант поділяв його на до-свідне (чуттєве) і умоглядне (апріорне). До сфери чуттєвого пізнання він відніс світ *ноуменів*, або «речей в собі». Сферою розумового пізнання він вважав лише світ абстрактних синтетичних суджень – *феноменів*, або внутрішній світ суб'єкта. Визнаючи зовнішній світ реально існуючим, Кант вважав його непізнаним; людський розум, за Кантом, не може нічого зна-ти про суть речей; він здатний пізнавати лише «явища» (або «речі для нас»), тобто уявлення, що створюються в свідомості людини внаслідок чуттєвого сприймання нею матеріального світу. Цей агностицизм Канта являє собою засаду його *транс-цендентального*, тобто суб'єктивного, ідеалізму. Він писав:

«Тіла і рух існують не як щось таке, що перебуває поза нами, а тільки як уявлення в нас, і тому рухи матерії не витворюють в нас уявленя, а самі суть... тільки уявлення».

Кант застерігав, що практичний досвід, який утворюється на ґрунті чуттєвого сприймання, не може дати дійсної картини світу, тому що світ матеріальних речей є непізнаваний; таку картину може дати лише теоретичне, «чисте» пізнання, яке є наслідком діяльності розуму, що здатний створювати апіорні судження і, спираючись на них, пізнавати систему причинних зв'язків світу за формальними правилами логічного мислення. За Кантом, найголовніше завдання філософії полягає в тому, щоб дослідити, «що і наскільки можуть пізнати розсудок і розум поза всяким досвідом».

Умови існування речей – час і простір – Кант відніс до сфери діяльності розсудку. Відриваючи простір і час від існування речей і розглядаючи їх як суб'єктивні форми розумового споглядання, Кант твердив, що існуючий поза нашим відчуттям всесвіт є хаос явищ, у якій тільки чистий розсудок вносить порядок згідно з формальними правилами мислення. Кант розробив *трансцендентальну логіку*, в основу якої поклав твердження про апіорний характер логічних категорій (субстанції, причинності, взаємозв'язку, доконечності тощо).

Заперечуючи зв'язок між чуттєвим досвідом і логічними категоріями, Кант твердив, що протиріччя не властиві речам, а властиві тільки розуму, і то лише тоді, коли розум виходить за межі чистого споглядання, намагаючись пізнати непізнавану «річ в собі», тобто субстанцію. Ці протиріччя розуму він назвав *антиноміями*. На його думку, людський розум, прагнучи пізнати непізнаване, неминуче, неминуче приходить до антиномій, бо оперує поняттями кінцевого і нескінченного, вічного і минушого і т. п. Він може донести безмежність світу в часі і просторі, але може довести й противне, – що світ обмежений в просторі і часі. Те саме щодо подільності світу. Розум може довести атомну будову світу і неподільність атомів, але так само можна довести їхню нескінченну подільність. Нарешті,

розум може довести, що всі явища в світі відбуваються тільки доконечно, на підставі причинного зв'язку, а з іншого боку – що поруч з доконечністю в світі існує свобода. Виходячи з цього, Кант робив висновок, що людський розум не може створити ідеї про світ в цілому, не впадаючи в антиномії, отже, раціональна космологія неможлива.

За цим принципом, забезпечуючи онтологічне доведення буття бога і можливість «раціональної теології», Кант разом з тим вважав неможливим відкинути ідею існування бога. У нього бог – «річ в собі». А те, що не може бути пізнаним теоретично, лишається предметом практичного вжитку, тобто релігії. Кант заявляв: якщо теоретично буття Бога довести неможливо, то його існування має стати предметом віри.

Кант дав тлумачення етичного принципу: людину він розглядав як самоціль, як істоту саму для себе, а не для інших, і вважав неможливим аналізувати зміст моральних вчинків, бо вони є підпорядковані формальному незмінному моральному закону, який він називав *категоричним імперативом*. Суть цього закону полягає в тому, що людина повинна діяти завжди так, щоб принципи, якими вона керується в своїх вчинках, могли стати універсальними й загальними для всіх людей суспільства.

Кант обстоював телеологічний погляд на суспільний розвиток, за яким через хаос історичних подій проходить якась найвища розумна ціль, що визначає і спрямовує їх.

І. Кант казав: «Дві речі на світі наповнюють мою души священним тріпотінням: зоряне небо над головою та моральний закон всередині нас». Зоряне небо та моральний закон... Безкрай Всесвіту й людське сумління... Віра і розум... Що може бути ближче українському духові, аніж переконання, що знання веде до віри!

Після Канта суб'єктивний ідеалізм у Німеччині розвивав його учень **Йоганн Фіхте** (1762–1814). Він виходив з основних суб'єктивно-ідеалістичних засад Канта, але піддав кантіанську «річ в собі». Заперечуючи існування матерії поза

сприймаючим об'єктом, Фіхте довів суб'єктивний ідеалізм до *соліпсизму*, тобто визнав існуючим лише внутрішній світ суб'єкта. Він проголосив, що весь зовнішній світ є лише відблиском внутрішнього світу людського «Я», породжуваним його духовною діяльністю. Свідомість Фіхте розглядав як вияв бога в людині. Він визнавав, разом з існуванням бога, безсмертя душі і абсолютну свободу волі.

1804 р. Й.-Г. Фіхте запросили до Харкова очолити університетську кафедру філософії, однак він відхилив запрошення і рекомендував свого учня **Йоганна Баптиста Шада** (1758–1834), який понад десяти років був діяльний у Харкові, де написав низку праць та виховав плеяду адептів філософії. Зокрема, у Харкові він написав і видав латинською мовою логіку (1812) и курс природного права (1814). В цілому ж філософія Й. Шада є апологією прав розуму, коли людина постає в якості розумної істоти, яка є абсолютно вільною і сама собі закон.

8.2. Об'єктивний ідеалізм Фрідріха Шеллінга

Видатний представник німецького ідеалізму **Фрідріх Шеллінг** (1775–1854) виступив спочатку як суб'єктивний ідеаліст, але потім перейшов на позиції об'єктивного ідеалізму. Людське «Я» Шеллінг розглядав як наслідок діалектичного розвитку світового духу від несвідомого стану (неорганічна природа) до самоусвідомлення (органічна природа). Головним принципом його філософії є ідея абсолютної тотожності суб'єкта і об'єкта, свідомості і буття, «Я» і «не-Я».

Рух матерії Шеллінг розглядав як наслідок діяння втіленої в ній нематеріальної сили, тобто динамізму. Протилежності, за Шеллінгом, примиряються у абсолюті. Згідно з цим він вважав завданням філософії змоглядне вивчення явищ природи, відкидаючи практичний досвід як такий, що не дає правильного уявлення про дійсність. Єдино істинним Шеллінг вважав інтуїтивне одкровення як найвищий ступінь пізнання.

8.3. Філософська система Георга Гегеля

Розвиток німецького ідеалізму знайшов своє завершення у філософській системі **Георга Гегеля** (1770–1831). За його вченням свідомість – це сутність абсолютної ідеї, яка мислить саму себе. Пройшовши ступені «чистого буття» та «природи», абсолютна ідея породжує людську свідомість. Отже, природа, суспільство, людина та її діяльність – все це є *еманацією* абсолютної ідеї.

Гегель сформулював основні закони діалектики як вчення про розвиток: закон єдності та боротьби суперечностей; закон переходу кількісних змін у якісні; закон заперечення заперечення.

У Гегеля рух – це саморух, боротьба протилежностей, зміна не тільки кількісна, а й якісна, по спіралі (висхідний розвиток). Він вчив, що історія – це діяльність світового «абсолютного духу», що поступ історії відбувається зі Сходу на Захід і власне в Німеччині він знайде своє завершення, бо, мовляв, німці – це народ «історичний», «обраний», що стоїть незмірно вище від усіх інших, «неісторичних» народів.

Література:

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки / Г. В. Ф. Гегель. – СПб : Наука, 2005. – 800 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Основи, 2004. – 548 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мир книги, 2008. – 464 с.
4. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 238 с.
5. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2000. – 500 с.
6. Кант І. Лекції по етиці / І. Кант. – М. : Республіка, 2000. – 431 с.

7. Фихте И. Г. Речи к немецкой нации / И. Г. Фихте. – СПб : Наука, 2009. – 352 с.
8. Фихте И. Г. Факты сознания; Назначение человека; Науковедение / И. Г. Фихте. – Минск : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 783 с.
9. Шеллинг Ф. В. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки / Ф. В. Шеллинг. – СПб : Наука, 1998. – 518 с.
10. Шеллинг Ф. В. Философия мифологии: в 2 т. / Ф. В. Шеллинг. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2013. – Т. 1. – 636 с.; Т. 2. – 544 с.
11. Шеллинг Ф. В. Философия одкровення: в 2 т. / Ф. В. Шеллинг. – СПб : Наука, 2000. – Т. 1. – 699 с.; Т. 2. – 480 с.

Контрольні питання:

1. *Які характерні риси німецького ідеалізму?*
2. *В чому полягає агностицизм І. Канта?*
3. *У чому суть трансцендентної логіки І. Канта?*
4. *У чому полягає суть категоричного імперативу І. Канта?*
5. *Що розуміє І. Кант під антиноміями?*
6. *Розкрийте діалектику співвідношення «Я» та «не-Я» у філософії Й.-Г. Фіхте.*
7. *В чому, за Шеллінгом, полягає завдання філософії?*
8. *Що, з точки зору Гегеля, є критерієм історичного прогресу?*
9. *Що розуміє Гегель під еманациєю абсолютної ідеї?*
10. *Які основні діалектичні закони були сформульовані Гегелем?*

9. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

- 9.1. *Античні філософські вчення на українських землях Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е. – III ст. н. е.).*
- 9.2. *Філософські погляди книжників Київської Русі.*
- 9.3. *Гуманістичні та реформаційні ідеї у філософській думці України (кін. XV – поч. XVII ст.).*
- 9.4. *Києво-Могилянська академія – перший в Україні центр професійної філософської думки (друга пол. XVII – XVIII ст.).*
- 9.5. *Філософська система Григорія Сковороди – засновника української класичної філософії.*
- 9.6. *Українська «філософія серця» XIX – поч. XX ст.*

9.1. *Античні філософські вчення на українських землях Північного Причорномор'я (VI ст. до н. е. – III ст. н. е.)*

Певну причетність до античної цивілізації мали нинішні південноукраїнські землі Північного Причорномор'я, на яких поселилися грецькі колоністи. Згодом значна територія України була вкрита давньогрецькими містами, які доходили аж до Ворскли. Тісний зв'язок між жителями грецьких полісів Північного Причорномор'я й населенням лісостепової зони України існував близько тисячі років – до загального занепаду античності в третій чверті IV ст. н. е.

Тут треба враховувати той фактор, що сюди переселилися переважно вихідці з Іонії, зокрема, з м. Мілета. А саме в Іонії і виникла перша філософська школа – мілетська, заснована Фалесом. Зрозуміло, що жителі міст-колоній Північного Причорномор'я підтримували зв'язки зі своїми метрополіями в Іонії й, цілком можливо, що звідти вони й черпали філософські знання.

Давньогрецька культура поєднала еллінський та скіфський світи. До напівміфічних античних мудреців, що жили у VII – VI ст. до н. е. та викладали свої думки у стислих образних висловах (*гномах*), належав Один, скіф за походженням, **Анахарсіс** (остання чверть VII – середина VI ст. до н. е.) – син скіфського царя та еллінки. Відомо, що Анахарсіс подорожував Елладаю. Враження від цієї подорожі лягли в основу його поеми із 800 рядків, в яких мудрець порівнював скіфські та еллінські звичаї як у мирному житті, так і на війні. Принцип задоволення малим, даним природою, відсутність заздрості до інших людей – найважливіші риси філософії Анахарсіса. Він каже: знай, що ти гість на землі; нічого зайвого, бажай тільки можливого, долею своєю будь задоволений; за правду терпи навіть приниження; батьків поважай, молодшого по-вчай, синів виховуй, законам корись, домашнє вогнище шануй, богам вклоняйся; язика стримуй, шлунок і похоті приборкуй; звинувачуй лише присутнього; кажи тільки те, що знаєш; дій так щоб потім не каятися; дружбу цінуй, благодіяння пам'ятай, добрих людей поважай, вихваляй доброчинність, поважай сором'язливість, живи весело; будучи хлопчиком – будь скромний, будучи юнаком – будь стриманий, будучи середнього віку – будь справедливим, а будучи старцем – будь розсудливим. У висловлюваннях мислителя присутнє своєрідне реалістичне сприйняття буття. Характерна також глибока переконаність у органічній єдності думки і дійсності, слова і речі, сказаного і вчиненого. Анахарсіс ставить духовні вартості понад матеріальні; вчив, що Творчий Дух творить усе матеріальне буття. Властиві Анахарсісу прямота, чесність,

безпосередність, відсутність підступності шанувалися греками як ідеал втраченої ними добродетності; скіфським мудрець був для них взірцем моралі «варварів»-русів, духовним наставником «тавроскіфів».

Подібно Сократу, навчав людей в усній формі, через діалог, боспорський філософ **Смікр**. Надпис із Пантикапеї IV ст. до н. е. згадує про цього місцевого філософа наступним чином: «Пам'ятник Смікра, який був великий переконаністю. У нього справедливість була затверджена в розумі, вкорінена природою». Його виховали музи. Він же навчав на роздоріжжях доріг і дав співгромадянам найкращі устремління».

У причорноморському місті Ольвія було багато шанувальників філософії Платона. До школи кініків належав філософ і письменник першої половини III ст. до н. е. **Біон Борисфеніт** (себто, «Дніпровський»), що походив із міського люмпенізованого середовища, вів життя мандрівного проповідника й звертався зі своїми промовама до моряків, гетер, рабів, ремісників, називаючи речі власними, нерідко надто брутальними іменами, глузував з всього на світі, навіть з Гомера (цього поета в Ольвії вшановували як бога), іноді любив напускати туману. Він казав: Велике нещастя – невміння переносити нещастя; заздрісник сумний або тому, що його самого спіткало нещастя, або тому, що комусь іншому пощастило; не слід лаяти старість: адже ми й самі раді були б дожити до старості; з жартом звертайся обережно: ти, можливо, будеш зрозумілий невірно; зарозумілість – перешкода успіху; скупі так багато піклуються про багатство, немов воно їх власне, але так мало їм користуються, немов воно чуже; тривожно живеться тому, хто більше за все жадає благоденства; царство краси може бути знищено одним волоском.

Біон є створювачем *діатриби* – популярної проповіді на актуальну життєву тему з інтонаціями невимушеності, елементами імпрровізації – але за уявною недбалістю тут криються жорсткі прийоми риторики, тільки у незвичних, «простолюдних» шатах.

Були й раби. Рабами торгували
І серед них філософи бували.
Наприклад, Біон був Бористеніт,
Котрий любив на площі гомоніть.
І він був раб, і батько був рабом,
І довелось нелегко їм обом.
В порту почавши із соління риби,
Він був засновник жанру діатриби.

(Ліна Костенко. «Скіфська Одисея»).

Відомим філософом-стоїком був у III ст. до н. е. **Сфер**, родом з Північного Причорномор'я («боспорянин», «борисфеніт») – автор 36 книг. Він досліджував різні політичні устрої, серед яких віддавав перевагу суворому спартанському життю «за законами Лікурґа»; мав репутацію майстра визначень (зокрема, запропонував нормативне визначення «мужності»); спеціально займався теорією пізнання і, можливо, першим з стоїків, чітко описав механізм чуттєвого сприйняття (на прикладі зору – через випускання «зорової» *пневми*, яка «обмацує» простір і дозволяє «бачити» навіть темряву); стверджував, що насіння виділяється з усіх частин тіла і, отже, здатне породити всі частини тіла.

Є дані і про розвиток стоїчної філософії у Боспорському царстві в I ст. н. е. Так, наприклад, надпис на мармуровому надгробку **Стратоніка**, знайдений в Пантікапеї, говорить про нього: «Зберігаючи мудрість та чудовий характер, ти загинув, Стратонік, залишивши сльози сумному батькові. Божественний друг, дорогий колишнім, прийдешні століття дізнаються з [твоїх] книг твою чарівну мудрість. Стратонікові, синові Зенона, своєму панові, спорудив оцей надгробок, пам'яті заради, вільновідпущеник Сосій». Сцени з його життя представлені на двох рельєфах, поміщених між написом і ланцюгом розеток. Вгорі він стоїть з книжковим сувоям в руках біля столу, на якому лежать ще чотири сувої. Але він був і воїном; внизу на другому рельєфі він зображений верхи на коні, у нього кинджал і лук.

Книги Стратоніка до нас не дійшли, отже, і його мудрості ми не дізналися? Це ще як подивитись... Будемо вірити фактам! З чітких позицій мудрість Стратоніка названа «чарівною»? З позицій колишнього раба. Отже, з ким дружив Стратонік? З вільновідпущеником. Реально, ділом – кого відпускав на волю? Рабів. Отже, відчував соціальну несправедливість. Тобто за що Стратонік міг боротися у своїх книгах, які гуманістичні ідеали стверджувати? Скоріше за все – стоїчні ідеали природної рівності людей.

9.2. Філософські погляди книжників Київської Русі

Філософське мислення і шукання відповідей на основні життєві питання були притаманні українському народові здавна, вони пов'язані з його світоглядом і релігією ще за дохристиянських часів. Історія філософської думки України тісно пов'язана як з обставинами внутрішнього етногенезу, так і з інтелектуальним життям сусідніх народів. Характерно, язичницькі вірування українців так само логічно впливали із чинників міфологічного світогляду, як це було властиво стародавнім Індії, Китаю та Греції. Шанувальники Бога-Природи, тобто язичники, розуміють божественну сутність, як розлиту у Всесвіті присутність Всевишнього: в кожній істоті, в кожному явищі. Таким чином, одухотворений Всесвіт, пронизаний космічним Розумом, стає співмірним з психікою і свідомістю людини. Отже, людина може пізнати Бога, бо він присутній в ній самій. Побожне ставлення до Природи-Бога аж ніяк не виключає віри в особливий Закон, що лежить поза межами людського (явного) життя: будучи частинкою Бога, людина приходить у земний світ Яви (тимчасове життя), ніби відриваючись на певний час від свого вічного небесного Отця, що існує у Праві (у Сварзі – небі). Людина – це уламок сонця, що впав на землю. Проживши праведне життя, цей уламок

повертається назад до сонця, але, якщо людина заплямувала себе гріхами, її душа (сонячний уламок) згоряє навіки.

В основі староруської картини світу лежить площина – Земля Руська. Небо, повітря, вода, гаї і лани населені богами і духами, а також душами померлих. Всі разом – земля, тварини, духи, вищі сили і люди – складають одне нерозривне ціле, що перебуває у гармонії. На околицях цього «руського простору» пролягають природні кордони у вигляді гір, солоних морів, непрохідних пустель і степів, ворожих народів. Все, що знаходиться в середині «кола» – то є своє, священне, поза «колом» – чуже.

Українці-русичі вважали себе прямими кривими нащадками давніх богів («Стрибожі онуки»), котрим «руське коло» було передано у божественну спадщину. Особливо це стосувалось представників знаті. У 980 р. київський князь Володимир розпорядився поза «княжим двором» звести пантеон шістьом богам. На першому місці стояв Перун, потім Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргл і Мокоша.

Перун – це бог наймогутніших сил Неба і Землі, блискавки та грому. Восени Перун замикає небо і йде відпочивати на Алатир-камінь, а першим весняним громом знову розводить полум'я грози і, заварюючи чародійний напій з живої води, воскрешає землю, проганяє Мару і холод.

Хорс – бог Місяцю, відповідає за рух зірок і планет, зміну дня і ночі, пір року. Хорс привносить у цей світ порядок, але порядок цей є настільки складний, що найчастіше він сприймається як хаос.

Дажбог – бог білого світу, який дарує людям світло і тепло, а, отже, добробут і врожай, бог, що дає.

Стрибог – бог вітру (вихору, бурі), точніше, дід і володар вітрів, а також бог війни, руйнівник.

Симаргл – охоронець райського Дерева Життя, його коренів, які живлять незліченну і нескінченну кількість зародків і бруньок всього живого на землі, духовний посередник між верховними богами неба і духами землі, небесний доглядач

сходів, має здатність перевтілюватися в крилату «собаку-птицю».

Мокоша – богиня материнства, милосердя, щастя і нещастя, жіночої половини, гадань, рукоділля, покровителька джерел і святих колодязів, врожаю, охоронниця корів. Посередниця між небом і землею, покровителька дощів, пологів і заступниця породіль.

Природно-історичний поступ міфології Київської Русі, котрий на певному етапі мав народити національну філософію, був у кінці X ст. перерваний політичною акцією – введенням християнства як державної релігії.

Формування киеворуської філософської ментальності відбувається у специфічній ситуації творчого діалогу киеворуської міфоепічної свідомості з візантійським християнством, щедро насиченим елементами грецького філософського платонізму та неоплатонізму. Цей діалог язичницької та християнської свідомості тривав досить довго – аж до XII–XIII ст. (акт хрещення Русі 988 р. не тільки не припиняє, а й надає йому більшої глибини і розмаїття). Християнський культ накладався шаром на язичницькі обряди і свята, деś відбувалося заміщення одних богів іншими, деś властивості язичницьких богів та християнських святих сумішалися (наприклад, Ілля пророк замінив громовержця Перуна, святий Власій – покровителя худоби Велеса і т. ін.), а подекуди жорстоко знищувалася навіть згадка про язичницькі святині. Віра в єдиного Бога уживалася з різноманітними повір'ями про чортів, упирів, домових, русалок та іншу «нечисту силу», євангельські заповіді – з віруваннями в чародійство, магію, ворожбу тощо. У народний побут увійшли церковні молитовні формули, що за своїми функціями були близькими до прадавніх заклинань, а у ролі магічних предметів стали використовуватися деякі предмети церковного культу. Фольклор наповнився іменами Христа, Богородиці, святих.

Християнство принесло на Русь нові моральні цінності, передусім любов до ближнього, милосердя, прощення. Значну

роль у моральному прогресі давньоруського суспільства відіграли проголошені християнством принципи рівності всіх перед Богом, однаковості прав і обов'язків, засудження полігамії, кровної помсти. Церква взяла під опіку убогих людей, як-от юродивих, жебраків.

Поширення християнства суттєво корелює давньоруську антропологію, виділяючи у ній (нехай й номінально), особистісний аспект. Християнство вчить про особисте спасіння, хоча умови для нього забезпечуються колективно, соборно, ставлячи насамперед літургію, тобто «спільну справу». Навіть чернече усамітнення і аскетизм пустельників в руській православній культурі не виокремлюється від спільного буття і тим більше не протиставляється йому. Ідеалом особистості в Київській Русі після хрещення стає такий аскет і чернець, який духовно бере активну участь у долі свого народу, невпинно молиться про нього, розповсюджує особисто отриману святість на все суспільство.

Християнство визначило новий шлях і дало поважний стимул для філософського думання, вносячи в нього елементи юдейсько-грецькі, а згодом і римської духовної культури. З християнством, письменством і освітою прийшли на Україну фрагментарні філософські відомості, насамперед через твори Отців Церкви і перекладну літературу. У тій таки літературі знаходимо вказівки на античних грецьких філософів. Вже у **«Ізборнику Святослава» 1073 р.** є пояснення деяких філософських категорій за **Максимом Сповідником** і **Феодором Райським**, а в **«Ізборнику» 1076 р.** – низка етичних норм. Відомі були на Русі й **«Діалектика» Іоанна Дамаскіна**, **«Діопра» Петра Пустельника**, **«Шестоднев»** у перекладі болгарина **Іоанна Екзарха**, середньовічні хронічки, а далі – твори болгарина **Кирила Філософа**, які містили чимало філософських відомостей. Під їх впливом були висловлені думки в оригінальних творах староукраїнського письменства, головне в **«Слові про Закон і Благодать» Іларіона**, **«Повчаннях» Луки Жидяти** і **Володимира Мономаха**, у **«Слові» Данила**

Заточника, в літописах, житіях і проповідях. Уже за Ярослава Мудрого діяли в Києві вчені ченці («книжні люди»), серед них **Теодосій Печерський**, **Нестор-літописець** та інші, що залишили глибокі за своїм змістом твори. Зокрема, писання **Клима Смолятича** доводять його ознайомлення з античною філософією, а літописець називає Клима «філософом, якого в Руській Землі на бувало». **Кирило Турівський** у поетично складених творах і проповідях намагався погодити віру з розумом.

Умоглядні знання Київської Русі найкраще всього характеризуються (користуючись лексикою самих русичів) терміном «книжність», що означає обізнаність у тонкощах богословських текстів, слухняне слідування догматичним вказівкам Святого Письма. За умов світоглядного панування «книжного знання» не могло бути й мови про будь-які теоретичні вчення, відмічені вільною філософською рефлексією. Усі спроби надати мисленню раціонально-світську спрямованість засуджувались і кваліфікувалися як «бісівський вплив триклятих еллінів». Такому підходу протистояв інший, більш гнучкий, який не виключав нехай обмежене, але все ж таки конструктивне ставлення до античної спадщини. Боротьбу прихильників цих двох тенденцій ілюструє «Послання пресвітерові Фомі» Клима Смолятича. В цьому творі прямо проголошує, що писав він «от Арістотеля, і от Платона», не вбачаючи в цьому зради християнській істині.

Історія філософської думки Київської Русі репрезентує епоху становлення і розвитку нашого національного мислення і світовідчуття. Це епоха утвердження первісних, суто національних шляхів осмислення світу, способів досягнення світових здобутків і творення власної спадщини. Слов'янсько-українська основа і підхід думання, визначили характер філософської думки на Україні та її поширення. В цьому контексті відбувається й формування «української душі», обумовлене існуванням на українському терені автохтонної землеробської культури, яка породжувала емоційно-шанобливе становлення

до ласкавої неньки-землі, рідної природи і в цілому знайшло свій вияв у надзвичайній працездатності і працелюбності українського народу. На світоглядно-ментальному рівні це виявилось у так званому *антеїзмі* (термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, котрий черпав свою життєву силу у постійному зв'язку з матір'ю-землею). Праця на родючих землях українського Лісостепу та Степу сприяла формуванню малих соціальних груп – звідси властивий українському національному характерові *індивідуалізм*, поєднаний з ідеєю рівності, повагою до окремішнього індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної монархічної влади. На світоглядно-ментальному рівні ця риса знаходить вияв у домінуванні *екзистенціальних* мотивів в українській філософській думці, плюралістичному (поліфонічному) її характері, діалогічному стилі філософствування.

Заслуговує на увагу, що тривале проживання на межі ворожого кочового степу виробили в українців специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою», тобто у пізнанні буття переживає емоційно-почуттєва компонента над розумно-рольовою. Саме тому світоглядні орієнтації української ментальності є не просто екзистенціальними (укоріненими в людському існуванні – *екзистенції*), а *екзистенціально-кордоцентричними* (від лат. *cordis* – серце).

Говорячи про антеїзм, екзистенціальність та кордоцентризм української світоглядно-філософської ментальності наголошується, звичайно, лише на її провідних домінантах, характерних рисах, виразних тенденціях, якими визначається специфічність, унікальність і неповторність цієї ментальності. Проте це зовсім не означає відсутності в українській філософії інших, відмінних і навіть альтернативних щодо названих моментів і аспектів, хоча ці останні (скажімо, натуралістично-реалістичні,

раціоналістичні, моністично-монологічні тощо) й існують як «доповняльні анклав» в атеїстично-екзистенціально-кордоцентричному контексті, утворюючи з останнім неповторну діалогічно-гармонійну цілісність – українську філософську думку. Саме остання як власне філософія і народжується за Кієворуської доби.

9.3. Гуманістичні та реформаційні ідеї у філософській думці України (кін. XV – початок XVII ст.)

Основні риси українського світоглядного менталітету (антеїзм, екзистенціальність і кордоцентризм) сформувавшись вже за часів Київської Русі, знайшли своє продовження в наступному розвитку (XIV–XVII ст.). Як систематичне знання філософія виникла в Україні під впливом західних філософських ідей. Але це мислення далеке від сучасної йому у Західній Європі спекулятивної схоластики, яка до кінця XV ст. була майже невідомою в Україні. Слід ще згадати впливи юдаїзму й арабських релігійних мислителів, що виявилися в ересі «зжидоватілих», яка хоч і виникла в Києві, втім більшого поширення набрала у Новгороді.

Виховання української людини спершу мало традиційний характер, велося на рівні нижчих шкіл при церквах, монастирях і судових установах. З кінця XV ст. українська молодь, переважно шляхетська, не задовольняючись рівнем освіти на рідних землях, починає виїжджати до західноєвропейських та польських шкіл, де часто втрачає православну конфесію. З кафедр Кракова і Болоньї, Падуї і Відня вихідці з українських степів коментували античних поетів. Частина вихованців цих університетів започаткувала розвиток культури європейського Відродження в Українських Землях. Тісні зв'язки з гуманістами різних європейських країн підтримували такі українські інтелектуали як **Юрій Котермак із Дрогобича (1450–1494),**

Павло Русин із Кросна (1470–1517), Станіслав Оріховський (1513–1566). Це була елітарна інтелектуальна течія. Римо-католицька Русь певний час плекає в собі український патріотизм, а, отже, дбає про виховання української людини – це триває до першої чверті XVII ст. Певною мірою дбають про виховання української людини й місцевий протестантизм і уніати. Римо-католицька Русь створює в Україні перші Гелікони і Парнаси.

Україна відіграє активну роль в європейському релігійному процесі. Це період заснування братств, колегій і академій, досягнення високого рівня освіти. В Європі це період реформації та релігійних воєн. На цей час Україна запропонувала християнському світу унію католицтва і православ'я. Це була солідна альтернатива європейському релігійному розколу. Втім, встановлення Берестейської унії (1596 р.) розколело український народ на три конфесії. Саме унія сприяла розгортанню полемічної війни між православними та уніатами, примусила православних узятися за перо і розгорнути духовну, просвітню, книговидавничу та культурну діяльність. В середовищі православних постала ідея Руського Сіону як об'єднання народу в дусі віри. Відтак зміцнюється ототожнення: православні – це українці (русини), неправославні – це відступники.

Тема міжконфесійних змагань українців обіймає величезний масив пам'яток, який у науці дістав назву «полемічної літератури», що мала такі різновиди: 1) твори римо-католицькі, складені проти східної грецької церкви в її українському варіанті; 2) твори уніатів в обороні унії і в протиставленні до православ'я; 3) твори православних в обороні віри предків і самого народу як носія цієї віри, спрямовані проти римо-католицизму і унії; 4) твори протестантські у супротивності до римо-католицизму; 5) твори протестантські, складені у спілці з православними супроти римо-католицизму та унії; 6) твори православних, складені супроти протестантів; 7) твори протестантів, створені супроти православних. Артикули

розглядалися такі: 1) про походження Святого Духа: римляни говорять, що той походить від Отця і Сина, греки – тільки від Отця, а в Синові відпочиває, або від Отця через Сина (в Україні говорять – Тільки від Отця, а в Синові відпочиває); 2) про чистилище: західна церква вважає що воно є, а східна і протестанти – що його немає; 3) про зверхність папи римського, якого православні та протестанти за зверхника не вважають; 4) про поправки до календаря; 5) про антихриста (римо-католики засуджують православних і протестантів, які обзивали папу антихристом).

Полемічна література з боку православних, католиків та уніатів користувалися, крім теологічних, також філософськими аргументами. Всі полемізуючі сторони вдаються у полеміці до метафізичних спекуляцій, посилаючись на авторитет Платона, Арістотеля, Святого Августина і Томи Аквінського. Вони також були ознайомлені з творами Лютера, Меланхтона і Цвінглі. Винятком є письменник, православний полеміст **Іван Вишенський** (бл. 1550–1620-ті рр.). Малюючи барвисті, часто гіперболічні образи занепаду вищих верств, він протиставляв їм «бідних підданих» і простих ченців. Виходячи з засад візантійського аскетизму, він гостро критикував весь тодішній церковний і світський лад і вимагав простоти старохристиянського братства як здійснення Царства Божого на землі. Зокрема, Вишенський відкидав світську освіту і народні старовинні звичаї як поганські. В уявленні цього полеміста діалектика, наприклад, це «сварлива наука», яка навчає «біле в чорне, а чорне в біле перетворювати». І. Вишенський визнає «дерево, зовомое філософія, не поганського учителя Арістотеля, а православних Петра і Павла».

Перші православні Гелікони і Парнаси проголошені у Львові і Острозі. Із процесом злиття понять «українець» («русин») – «православний», православна конфесія оновлює свої засоби виховання української людини. Значну участь у вихованні української людини беруть братства на чолі з Львівським. Вони засновують середні школи і розробляють їхні статути. Школи

відкриваються у Львові, Луцьку, Вільні, Києві, Могильові та інших містах. Православні інтелектуали колонізують Київ й перетворюють його в загальноукраїнську духовну столицю. Саме тут з'являється колегіум – перший учбовий заклад православних, який згодом становиться академією. На цій основі проголошено київський Гелікон та Парнас. Православні остаточно перебирають акцію виховання української людини в свої руки.

9.4. Києво-Могилянська академія – перший в Україні центр професійної філософської думки (друга пол. XVII – XVIII ст.)

Формування ідеологічних, політичних та юридичних підвалин Української Держави відбувається в XVI ст. та в першій половині XVII ст., а практична реалізація цих постулатів має місце в другій половині XVII та у XVIII ст. Українська Держава становить собою цілком нове явище в тогочасному слов'янському контексті, оскільки вона є виразним республіканським проектом, реалізація якого могла б стати великим політичним здобутком не лише для України, а й для Польщі та й для Європи в цілому. Йдеться про проект демократичної держави, який передбачає рівність прав для всіх суспільних категорій, керування державою з боку виборних гетьманів та можливість об'єднатися з іншими державами лише на умовах паритетного члена федерації. Ціннісний аналіз цих аспектів виявляє явище величезної культурної та етичної ваги, а саме: незважаючи на історичну поразку українського республіканського проекту, йшлося про свідому спробу побудови громадянського суспільства в оточенні імперіалістичних держав.

Подальший розвиток філософського навчання і письменства пов'язаний з Київською Академією, під егідою митрополита **Петра Могили** (1597–1647), дехто з викладачів якої вчився у Замостьській Академії (**Касіян Сакович**, **Ісає Трофимович-Козловський**, **Сильвестр Косов**) та західноєвропейських

університетах (**Інокентій Гізель**, **Теофан Прокопович**, **Стефан Яворський** та інші). Київська академія бачиться як духовне серце України, через що її плеканню надається особливого суспільного значення. З фазами піднесення Козацької держави підноситься й Київська академія, із занепадом – занепадала. Характерним для діяльності Києво-Могилянської академії була її спрямованість на безпосередній вихід «на народ». Як відомо, студенти виступали з піснями, віршами, інтермедіями на майданах та вулицях. Саме з цих молодих людей формується колоритний тип «мандрівних дяків», саме така практика лежить в основі волелюбного духу козацьких літописів другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

Філософія викладається вже в Київській Лаврській школі з 1631 р. Клас філософії був дворічним. В курсах філософії неподільно панував Арістотель, перероблений таким чином, що все, що суперечило Святому Письму, було викинуто за борт. Курс філософії, як і у Арістотеля, розбивався на три частини: логіка, фізика і метафізика. Але читалися, головним чином, логіка і фізика, метафізиці приділялася менша увага, етику почали читати лише у 1738 р. Філософія у Києво-Могилянській академії була «шкільною» за своїм статусом, її курси адресувалися студентам, а навчальні компедії, як відомо, не вміщують оригінальні системи. Складання лекційного курсу було не вільним вибором професора, а обов'язком, який накладався на нього префектом і не завжди збігався з покликанням та зацікавленнями викладача. Філософію викладали у Києві латинською мовою та залишили свої твори – курси викладачів – такі вчені: **Інокентій Гізель** (1600? – 1683) (“*Opus totius philosophicae*”, “*Axiomae philosophicae*”, він же автор трактату українською мовою «*Миръ съ Богом челоувѣку*»); **Йосип Кононович-Горбацький** (на початку XVII ст. – 1653) (“*Orator Mohileanus*”, в якому поміщені його диспути про діалектичні настанови, він же автор арістотелівської логіки “*Subsidium Logicae*”); **Стефан Яворський** (1658–1722) (“*Agonium philosophicum*”, а також курси психології і логіки,

фізики та трактат «Камень Вѣры»); **Мануїл Козачинський** (1699–1753) (“Phslosophia Aristotelica”, де говориться про народи вільні та невольницькі; розробляється теза природного права кожного народу на своє національне життя і захист його; кладуться розмисли про закон як форму волі влади і про залежність довільного закону від вічного, Божого; йдеться про закони справедливі і несправедливі, так само й війни, суперечні закону; про те, що панство і рабство не встановлюються природою, а людьми; про примат Розуму в правлінні); **Георгій Кониський** (1717–1795) (курси «фізики» і етики в дусі Арістотеля); **Йосаф Кроковський** (?–1718) (загальний курс філософії, диспути з логіки). У останнього вже помітне відхилення від схоластики й Арістотеля та критика томізму, хоч ці системи переважали у філософських поглядах інших учених Києво-Могилянської Академії. **Георгій Щербацький** (рік нар. невідомий – 1754) читав курс філософії в 1750–1753 рр. за підручником Пурхоція, який представляв школу Декарта, а **Давид Нащинський** (1721–1793) (читав філософію у 1753–1755 рр.) та всі наступні викладачі читали курс, ідучи за Лейбніцем і Вольфом. Офіційними посібниками з філософії стали підручники Бумейстера і частково Вінклера.

З Академією пов'язана наукова та письменницька діяльність енциклопедиста **Теофана Прокоповича** (1681–1736), що викладав поетику, риторику, логіку, фізику, математику, теологію. В його творах помітні впливи гуманізму і просвітництва, популяризація ідей Х. Вольфа і Ф. Лейбніца. Т. Прокопович поклав основи теорії зверхності світської влади над церковною й обґрунтував самодержавство у творах: «Правда воли монаршей», «Слово о власти и чести царской», «Духовный регламент». Він і багато інших випускників Академії згодом працювали як викладачі філософії чи церковні діячі у Москві та інших містах Росії. У документах синоду можна натрапити на такі розпорядження: «У славено-латинських московських школах мало вчителів, а для учення філософії зовсім нікого немає; а є чутка, ніби в Києві є до навчання філософії, риторики

та піітики здібні мужі... І за його великого государя указом велено здібних до навчання персон з Києво-Печерського монастиря, або з яких інших місць, відправити до Москви, як годиться, на підводах без затримки». Нерідко траплялося, коли не вистачало викладачів філософії, на професорські посади в Москві запрошували студентів з Києва.

Викладачі Києво-Могилянської академії поряд з вітчизняною світоглядно-філософською традицією широко використовували досягнення західноєвропейської науково-філософської думки епохи Відродження та Нового часу. Саме тут, внаслідок творчої взаємодії вітчизняної та західноєвропейської філософських традицій виникає (поряд з провідною – екзистенціальною) й раціоналістично-натуралістична лінія.

Київська освіта і наука стають тиглем, у якому сплавиться «еллінсько-слов'янська» та «латино-польська» культурно-освітні традиції, між якими віднині буде постійно коливатися українська культура й література та українська ментальність. Теза про прийняття в Академії грецької та церковнослов'янської мов як мов культу, а латини – як мови науки, для України мала революціонізуючий характер. Розвиток світських наук, отримавши паритетне становище порівняно з теологією, радикально змінив саму структуру культури та її ціннісні орієнтири. І в цьому розумінні філософські курси Києво-Могилянської академії, попри їхній несамотійний і учнівський характер, заклали ті основи, на яких постала українська професійна філософія.

9.5. Філософська система Григорія Сковороди – засновника української класичної філософії

Говорячи про специфічні риси філософської свідомості тієї чи іншої історичної епохи чи окремої країни (чи навіть окремого мислителя), звичайно вказують на зародження, формування та розвиток цієї специфіки. Як правило, в цьому

процесі вирізняють той момент, коли ці специфічні риси набувають найбільш виразного, чіткого вияву. Зазначений період зрілості, творчого розквіту й адекватності своїм можливостям філософського знання називають *класичним* періодом в його історії, *класикою*.

Перехідною постаттю між «золотим віком» Академії та розповсюдженням філософської освіти в інших містах України та Східної Європи, засновником української класичної філософії є блискучий і перший справжній український філософ **Григорій Савич Сковорода** (1722–1794), вихованець Академії, сучасник І. Канта, названий «українським Сократом», видатна постать в українській та слов'янській філософії взагалі, засновник першої філософської системи в Україні, людина, що своїм життям і філософською проповіддю засвідчувала автентичність своїх поглядів і теорій.

Цей видатний український філософ і поет, народився 1722 р. у селі Чорнухах Лубенського полку в козацькій родині Сави і Пелагії. Здобувши початкову освіту у сільській дяківській школі, 12-річний Г. Сковорода став з 1734 р. студентом Київської академії і навчався там (з перервами) до 1753 р. За цей час у 1741–44 рр. був співаком придворної капели у Петербурзі, в 1745–1750 рр. перебував у складі царської місії під проводом генерала Ф. Вишневецького в Угорщині, подорожуючи звідти до Словаччини, Австрії (Братислава, Відень). Навчаючись в Академії і наполегливим читанням Г. Сковорода здобув ґрунтовну освіту: вивчав латинську, грецьку, іврит (або давньоєврейську), церковнослов'янську, німецьку, польську мови та знайомився з творами античних, середньовічних, ренесансних і сучасних йому філософів і письменників. Г. Сковорода мав також музикальний талант: акомпанував, співав, грав на флейті. В 1751 р. був викладачем поезики в Переяславському колеґіумі. У 1754 і 1755–59 рр. був домашнім учителем у дідича С. Томари в селі Ковряях на Переяславщині, у 1760 і 1763 рр. – учителем поезії в Харківському колеґіумі і в 1768–69 рр. в викладачем етики в його додаткових

класах. З 1769 р., внаслідок неприязного ставлення до нього вищих церковних кіл, покинув педагогічну роботу і до кінця життя перебував у різних місцевостях Лівобережної і Слобідської України (головним чином на Харківщині і Білгородщині), по монастирях чи у знайомих приятелів-дідичів та інших осіб. Як мандрівний філософ продовжував свою філософську і літературну діяльність до самої смерті, писав філософські трактати і вірші, листувався з приятелями і викладав свої ідеї і погляди в диспутах і розмовах зі знайомими чи селянами. Філософські і поетичні твори Г. Сковороди поширювалися у рукописних списках, його пісні та псалми увійшли до репертуару кобзарів і лірників, а деякі стали народними.

Як барокова людина Г. Сковорода прагне до гармонії, до синтезу християнства з античністю, Епікура з Христом. **Основоположним для філософської системи Г. Сковороди є вчення про дві натури і три світи.**

Згідно з концепцією двох натур, все, що існує, має дві природи: зовнішню – видиму і внутрішню – невидиму. Видимий зовнішній світ – це тільки тінь невидимого. Єдино реальним світом, що його постійною і вічною основою, діючою і руйнівною силою є бог, є невидимий світ. Бог (невидима натура) є безмежним початком світу, від якого все народжується, все бере свій початок. Концепція двох натур з її тезою «Бог є у всіх речах» надає філософії Г. Сковороди пантеїстичного, подекуди містичного характеру.

Другим основоположним принципом філософської системи Г. Сковороди є поділ всього існуючого на три світи: великий (макрокосм), малий (мікрокосм) і символічний (Біблія). Великим світом Г. Сковорода називає увесь нескінченний і безмежний світ речей, що в ньому ми живемо, всесвіт, основою побудови якого є невидима натура (Бог), що від неї залежить вся матеріальна природа. Малим світом в концепції Г. Сковороди є людина, яка теж складається з видимої і невидимої натур, тілесної і духовної, тлінної і вічної, тотожної вічності, Богу і Христу. Третім світом, світом символів, було для

Г. Сковорода Святе Письмо, Біблія, в його розумінні – книга про Бога, що є початком всього існуючого. У Біблії Г. Сковорода розрізняв теж видиме і невидиме, буквальне і алегоричне, і ставився критично або й заперечливо до поданих у ній фактів і подій, вимагаючи трактувати її як книгу символів, тобто розуміти її тексти символічно, в переносному значенні.

Центральним у концепції трьох світів Г. Сковорода є вчення про другий світ – про людину, і тому основним змістом його моральної філософії (етики) є проблема щастя людини, ключ і розв'язку якої Г. Сковорода знаходить у самопізнанні, пізнанні світу і, особливо, у виконванні людиною праці, відповідно її нахилам, або, згідно з його визначенням, «**сродності**», притаманній природі даної людини, тобто такої, яка єдина може дати їй щастя і задоволення її потреб. Разом з тим, Г. Сковорода засуджував прагнення людини до надмірностей, до непотрібних їй багатств і почестей (славо-сріблолюбія) і таврував паразитизм, облуду і моральний розклад серед панівних тоді вищих верств, в тому числі й церковних кіл.

Важливу увагу Г. Сковорода приділяв у своїй етиці також проблемам свободи («вільності»), вимагаючи її для всіх людей (без уваги на їх походження і суспільне становище), виборюючи для себе самого незалежність від світу і життєвих потреб (відмова від чернецтва, священницької та педагогічної кар'єри). Свої ідеї і погляди пропагував прикладом власного життя. Того ж вимагав і в педагогічній діяльності, проголошуючи, що той, хто хоче навчати інших, повинен довго вчитися сам і що слова та вчинки вчителя мають перебуватися у єдності. Як і в концепції сродної праці, Г. Сковорода у своїх педагогічних міркуваннях (демократичним і гуманістичним за спрямуванням), висловлював тезу, що основа виховання щасливої і корисної для суспільства людини має бути відповідність її природі, і що метою виховання повинно бути створення гармонійно розвинутої людини.

9.6. Українська «філософія серця» XIX – поч. XX ст.

Починаючи з XIX ст., майже на 150 років Україна потрапила під владу двох імперій. Більша її частина дісталася російським самодержцям Романовим, решта – австрійським Габсбургам.

В Українських Землях, що входили до складу Російської імперії, для постачання режиму освічених службовців відкривається аж три університети (Харківський, Київський та Одеський) й один (Ніжинський) ліцей. Одначе створення цих вищих навчальних закладів супроводжувалося нейтралізацією російським самодержавством освітянської діяльності старих навчальних закладів, тим самим обриваючи давню традицію української національної освіти, замінивши її імперською ідеологією. І все ж ментальне ядро української духовності збереглося, хоча значною мірою мусило існувати у чужорідній оболонці. Саме під цим кутом зору доцільно розглядати перекладницьку діяльність професора **Петра Дмитровича Лодія** (1764–1829), який відзначився не як письменник чи творець оригінальної філософської системи, а, скоріше, як активний філософ-вчитель, який, розпочавши читати лекції українською мовою в Львівському університеті та Ставропігійському інституті (на Українських Землях, що знаходились під австрійським пануванням), ніс ідеї західноєвропейської філософії на Європейський Схід.

Саме українська стихія (пісні, казки, бувальщина) насичувала творчість геніального письменника та мислителя **Миколи Васильовича Гоголя** (1809–1852). Філософія М. Гоголя є іманентно-поетична: вона не акцентується спеціально, а немов розлита в художніх та публіцистичних творах, в яких, проповідуючи вартості християнської культури, закликає до занурення у світ людської «душі» і «серця». Уособлюючи тип українця (не лише кровно, а й своєю внутрішньою природою)

як спадкоємця і виразника національно-культурних і літературних традицій, М. Гоголь чудово знав українську душу – зі всіма її позитивами і негативами. Він створює низку повістей, в яких вельми виразно проявляється українська національна стихія: це й поєднана зі страхом і похмурими передчуттями іскриста веселість, й сувора повчальність, й демонологія, й «парад кривавих пик», й синтез побуту і гротеску – з мертвотною нудьгою, сміху – з жахом, сатири – з патетикою.

Етика М. Гоголя – глибоко емоціонального характеру: не закон, не припис, а живий потяг живого серця. Душу треба вразити, струснути її. Для нього корінь зла – людина черства і мертва, якій бракує глибокого почуття, яка несвідома глибин і тасмниць своєї душі. Живі і мертві душі – це типово гоголівські елементи його світовідчуття. Гоголь мав на увазі конкретну людину з конкретними завданнями на конкретній землі. Звідси походять і наші обов'язки: «господарство наших душ», потреба працювати над своєю душею. Ці обов'язки не тільки внутрішні, а й зовнішні: призначення людини – служити, вносити лад, потерпати за добро. Улюбленою думкою М. Гоголя була така організація життя, яка виходила б від живих, творчих людей з християнсько-моральним настановленням, ідея «служби», себто обов'язки. Висловлюючи оптимістичну віру в те, що все у світі спрямовується Богом на добро, М. Гоголь був переконаний і у тому, що можливість поступу правди потребує розкриття неправди, знаходження коріння зла. Щоб поліпшити світ треба, передусім, визволити людину від хвороби душі. Отже людині потрібно працювати над власною душею, треба пізнати себе, свої помилки, вади. У своїх творах Гоголь показує, що поганою є не людина, а той гріх, що діє в ній. Він закликає людство згадати про вічну душу, даровану Богом і про дух віри: «Будьте не мертві, а живі душі. Немає іншої двері, крім зазначеної Ісусом Христом, і всяк, перелазий інакше, є тать і розбійник». Його цінності – живі, а не теоретичні, розумові. Гоголівський шлях – шлях духовності. Його філософія – філософія серця.

Прихильниками романтизму були члени Кирило-Мефодіївського Братства, що виявилось, головне, в українському месіанстві «Книги буття українського народу», автором якої вважається **Микола Іванович Костомаров** (1817–1885). Наголошується, що наближеність України до трансцендентального світу, перебування його сакральної сутності в українському національному дусі (що й визначає специфіку поведінки українського народу в його історії), дозволяє Україні претендувати на виконання нею месіанських функцій у колі інших слов'янських народів: «І встане Україна із своєї могили, і знов озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні князя, ні графа, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорутан, ні в Сербії, ні в Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янському. Тоді скажуть усі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же небрегоша зиждушии, той бысть во главу угла». Так само у праці «Дві руські народності» М. Костомаров у певній романтичній стилізації говорив, що в українців помітне «міцне почуття Божої все присутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю, сердечний порив у світ підсвідомого, таємного, радісного».

Так само від конкретної живої людини виходить і творчість **Тараса Григоровича Шевченка** (1814–1861): для нього нецікаві загальноетичні поняття. Він шукає безпосереднього зв'язку між Богом і людьми, безпосередніх живих людей і безпосередніх живих правд. Шевченкова поезія, волаючи до людського сумління, до почуття справедливості, веде в літературу натовпи отих безмірно покривджених людей – всіх отих вдів, сиріт, калік, таврованих варнаків, покриток... Проте улюблений герой Шевченкових поезій – це витязь народний, що виступає оборонником рідного краю, носієм народної правди і честі. Перед поколіннями «живих, мертвих і ненароджених»

розкриває поет образи сім'ї «вільної, нової», «без хлопа і без пана».

Синтезом людської екзистенції, природи і духа є філософія культури **Пантелеймона Олександровича Куліша** (1819–1897), в якій осмислюється призначення українського народу в загальному контексті світової цивілізації. «Внутрішнє», «глибина» тут постійно протистоять «зовнішньому», «поверхні», що уособлюють все вороже людині, все чуже рідному краю, Україні. Народне слово П. Куліш вважає безпосереднім виявом екзистенціальної «глибини» людського єства, «голосом серця». Поряд з екзистенціально-кордоцентричною лінією у філософії П. Куліша вельми помітний антеїстичний мотив, орієнтація на хліборобську культуру, яка очищує землю від «негиди», від усього зайвого і непотрібного, що оточує нас у міському житті (цій «безмежній вулиці»), яке робить нас однаковими, схожими одна на одну істотами. Природний стан постає альтернативою цивілізації з її технократизмом, занепадом моральності, егоїзмом, ренегатством щодо віри й національності, руйнуванням історично усталеного способу народного життя, органічної народної культури. Куліш виступає з проповіддю так званої «хуторянської філософії», яка, з його точки зору, є єдиною відповідною інтересам і поглядам українського народу. Основою його концепції є твердження про протилежність міста й села, переваги села, а ще краще – хутора над містом і про одвічно селянський спосіб буття українців як народові особливому, обраному, якому треба керуватися тільки Словом Божим, а Світ Божий розуміти більше «серцем», аніж «головою»: «Оставайтесь собі при своїй городянській філософії, а нам дозвольте нашу селянську філософію проповідувати, взявши її прямисінько з тої книжечки, котру сотнями років великі городи затуманюють, та й досі не затуманили».

В основі філософського світогляду найяскравішого представника української суспільно-політичної думки **Михайла Петровича Драгоманова** (1841–1895), складають філософський позитивізм, політичний лібералізм і демократичний

соціалізм. Принцип вільного сполучення людей, який лежить в їх основі, – це не тільки данина ідеям О. Конта, Г. Спенсера, П. Прудона, Г. Бокля і Ч. Дарвіна – в цьому промовляє себе сама українська натура Драгоманова, висловлює себе українська традиція. Осмислюючи всесвітню історію, розвиток світової цивілізації, М. Драгоманов намагається спрогнозувати майбутнє української землі. «Настав час, – писав він, – коли треба з усієї сили переносити на Україну нову європейську науку, а поряд з тим показати думки і змагання українського мужицтва європейському світові, котрий, певно, знову признає в українському народі свого брата».

Представником позитивізму в його емпіріокритичному варіанті був український філософ **Володимир Вікторович Лесевич** (1837–1905). Незабаром, відійшовши від критики О. Конта, він повернувся до Канта і розробив за Р. Авенаріусом теорію пізнання для позитивізму, назвавши свою систему «критичним реалізмом». За В. Лесевичем, філософія є загальним знанням, що пронизує усі конкретні дисципліни: «Такою філософією – твердить В. Лесевич – ми повинні уявляти собі філософію емпіріокритичну. Вона – наука, вона – філософія, вона наукова філософія: називайте її як хочете». Тому втрачає сенс питання про особливий предмет філософії, як і питання «по межі яка відділяє її від науки». Філософія, за В. Лесевичем, може існувати лише як «позитивна філософія», що спрямовує себе на ту «частину Всесвіту чи космосу, котра якоюсь мірою може у часі і просторі підлягати нашому спостереженню і досвіду».

Філософські побудував свої праці філолог **Олександр Опанасович Потебня** (1835–1891), створивши окрему психологічну школу в мовознавстві і літературознавстві (так зване *потебніянство*). Він наголошував, що думка виявляє себе через мову, а кожний мовний акт – творчий і несе відбиток неповторності.

Філософські намагалися обґрунтувати свої політичні доктрини **В'ячеслав (Вацлав) Казимирович Липинський**

(1882–1931) (консерватизм) **Дмитро Іванович Донцов** (1883–1973) і **Юліан Вассиан** (1894–1953) (інтегральний націоналізм). Власну етичну систему, базовану на щасті, розвинув **Володимир Кирилович Винниченко** (1860–1951), визнаючи неминучість боротьби природного і соціального в людині і винаходячи шляхи узгодження біологічних та моральних законів. Рецепт будівництва щастя людиною – *конкордизм*, себто система узгоджень із природою, з самим собою, з ближніми, з колективом тощо. В. Винниченко проголошує: щастя людини в погодженні, нещастя – в розладі.

Найвидатнішим «чистим» філософом ХІХ ст. був професор Київської академії **Памфіл Данилович Юркевич** (1827–1874) – автор своєї філософської концепції, так званої «філософії серця». Він був представником «ідеал-реалізму», в теорії пізнання підкреслював значення емоційних елементів. Юркевич розвиває вчення про людину як вільну, індивідуальну, конкретну і відповідальну істоту. Людина є центральною темою його філософії, а «серце» в його вченні – охоронець і двигун фізичних сил людини, центр її душевного і духовного життя, багатогранних почувань, зворушень, пристрастей, центр її морального життя.

Виходячи із «філософії серця» П. Юркевич рішуче відкидає думку, що розум, мислення є основою всього душевного життя. Розум виявляє загальне в діяльності людей, серце ж – основа неповторності й унікальності людської особистості. Звичайно, розум, «голова», керує, планує, диригує, але серце – породжує. Емоціоналізм П. Юркевича можна наблизити до сучасності.

Таким чином, характерною традицією національної філософії є «філософія серця», пріоритет «серця» («душі») над «головою», що визнає за основу психічного життя людини не свідомість, не процеси мислення, а ті психічні переживання, що мають несвідомий характер, індивідуальний вимір буття та містяться в екзистенціальній інтимності людської душі.

Література:

1. Вассиян Ю. Твори / Ю. Вассиян. – Торонто : Євшан-Зілля, 1972. – Т. 1. – 287 с. ; Т. 2. – 127 с.
2. Винниченко В. К. Конкордизм. Система будування щастя / В. К. Винниченко. – К. : Український письменник, 2011. – 342 с.
3. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський. – К. : Держлітвидав УРСР, 1959. – 269 с.
4. Гоголь Н. В. Духовная проза / Н. В. Гоголь. – М. : Русская книга, 1992. – 558 с.
5. Диоген Лаэртский. Анахарсис / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 86–87.
6. Диоген Лаэртский. Бион / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 181–184.
7. Диоген Лаэртский. Сфер / Диоген Лаэртский // О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 299.
8. Донцов Д. І. Націоналізм / Д. І. Донцов. – Лондон: Українська Визвольна Спілка; Торонто : Ліга Визволення України, 1966. – 383 с.
9. Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
10. Іларіон Київський Слово про Закон і Благодать / Іларіон Київський // Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник; за ред. Черепанової С. О. – Львів : Світ, 1994 – С. 422–442.
11. Козачинський М. Про раціональне знання або про велику логіку... / Мануїл Козачинський // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С. 98–116.
12. Кониський Г. Філософські твори: у 2 т. / Григорій Кониський. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 494 с.; Т. 2. – 572 с.
13. Кононович-Горбацький Й. Оратор Могілянський, Марка Тулія Цицерона «Поділами» (ораторськими) досконало виплеканий / Йосип Кононович-Горбацький // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 86–99.

14. Кононович-Горбацький Йосип. Підручник з логіки. Другий трактат / Йосип Кононович-Горбацький // Філософська думка. – 1972. – № 2. – С. 81–93.
15. Костомаров М. Дві руські народності / М. Костомаров. – Лайпціг : Українська накладня, [1929?]. – 111 с.
16. Костомаров М. Книги битія українського народу / М. Костомаров. – Авгсбург : Український Музей-Архів при Українській Вільній Академії Наук, 1947. – 60 с.
17. Куліш П. О. Повість про український народ; Моє життя (Жизнь Куліша); Хутірська філософія / П. О. Куліш. – К. : Український світ, 2005. – 382 с.
18. Лесевич В. В. Опыт критического исследования основ начал позитивной философии / В. В. Лесевич. – СПб : Тип. Стасюлевича, 1877. – 295 с.
19. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень : б. в., 1919–1926. – 580 с.
20. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.) : тексти і дослідження / ред. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. – К. : Наукова думка, 1988. – 568 с.
21. Повість врем'яних літ: літопис (За Іпатським списком / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К. : Радянський письменник, 1990. – 558 с.
22. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 191 с.
23. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 282 с.
24. Прокопович Ф. Логіка. Натурфілософія або Фізика. Етика / Ф. Прокопович // Філософські твори: в 3 т. – К. : Наукова думка, 1980. – 550 с.
25. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / Г. С. Сковорода. – Харків : Майдан, 2010. – 1400 с.
26. [Смикр] // Корпус Боспорских надписей / под. ред. акад. В. В. Струве. – М.-Л. : Наука [Ленинградское отделение], 1963. – С. 116.
27. [Стратоник] // Корпус Боспорских надписей / под. ред. акад. В. В. Струве. – М.-Л. : Наука [Ленинградское отделение], 1963. – С. 144.

28. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: в 2 ч. – К. : Наукова думка; Основи, 1998. – Ч. 1. – 431 с.; Ч. 2. – 431 с.
29. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1980. – 613 с.
20. Юркевич П. Д. Твори / П. Д. Юркевич. – Вінніпег : Видавництво Колегії Святого Андрія, 1979. – 787 с.

Контрольні питання:

1. *З якого часу, на вашу думку слід починати відлік історії української філософії і чому?*
2. *У чому, на вашу думку, полягає відмінність філософського розуміння кийських книжників від поглядів філософів Візантії та середньовічної Західної Європи?*
3. *Що вас приваблює у філософській спадщині Івана Вишенського, а що, на ваш погляд, заслуговує на критичну оцінку?*
4. *Що являли собою курси з філософії, які читалися в Києво-Могилянській академії – чи зразок популяризації в українській культурі здобутків західноєвропейської університетської філософії, чи результат оригінальної творчості, що використовує досягнення тогочасної філософської думки?*
5. *Назвіть основні складові філософської системи Г. С. Сковороди.*
6. *Яке значення має творчість М. В. Гоголя для розвитку української філософської думки?*
7. *Яким чином в романтичному світогляді М. І. Костомарова знайшла свій вираз месіанська ідея України?*
8. *На прикладі творчості Т. Г. Шевченка обміркуйте характер і особливості зв'язку між філософією та поезією.*
9. *Яке місце посідає творчість П. О. Куліша в історії української філософії?*
10. *Який зв'язок простежується між філософськими та політичними ідеями в творчості М. П. Драгоманова?*
11. *Чи відображає «філософія серця» П. Д. Юркевича типові риси світоглядної ментальності українського народу?*

10. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФСЬКА ПАРАДИГМА

- 10.1. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії.
- 10.2. Екзистенціальна тенденція в сучасній світовій філософії.
- 10.3. Філософія психоаналізу.

10.1. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії

Людська цивілізація в XIX і, особливо, XX ст. вперше набуває зримих рис «планетарності», вселюдськості. Зокрема і **філософія вперше за всю свою історію стає реально «світовою філософією» – її провідні напрямки та школи здобувають статус світових тенденцій планетарності філософської думки.**

XIX ст. – століття не тільки колонізаторських війн, а й визвольних рухів, розпаду одних і утворення нових незалежних держав. Окрім того, XIX ст. – це час просвітництва, розквіту національних літератур, мистецтв і наук. Саме з другої половини XIX ст. і на початку XX ст. зроблено більшість фундаментальних наукових відкриттів, плодами яких і досі користуються вчені і інженери. Це, зокрема, відкриття про будову ядра, природну радіоактивність, відкриття періодичної системи хімічних елементів, теорії відносності, закону спадковості тощо.

Мету побудови універсальної філософії, яка слугувала би підставою для всіх наук і пізнання взагалі, висуває у своїй *феноменології* **Едмунд Гуссерль** (1859–1938).

В середині XIX ст. з'являється **позитивна філософія** (лат. *positivus* – «позитивний»), відповідно до якої позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (не філософського) пізнання. У результаті «культ науки» вироджується у відвертий сцієнтизм, пафос якого полягає у відмові від метафізики як пізнавальної діяльності, а класична віра в абсолютну цінність розуму набуває форми жорсткого логіцизму та формалізму.

Основні ідеї позитивізму були сформульовані французьким філософом **Огюстом Контом** (1798–1857). Він запропонував концепцію, за якою людське мислення проходить три етапи розвитку: теологічний (релігійний), метафізичний (філософський) та позитивний (науковий). Істинне знання про світ є результатом конкретних наук, очищених від гуманітарних інтерпретацій, які, на його думку, є безпідставними і неістинними. Розкриваючи зміст поняття «позитивне», О. Конт писав: «Слово «позитивне» означає реальне на противагу химеричному». Реальність у позитивістському баченні є лише «фактуальність» відчутного існування. Все, що виходить за межі такого існування, оголошується невідповідним ознаками «позитивного», тобто реального. Воно трактується як химерне, непотрібне, сумнівне, невиразне, негативне, тобто нереальне. Інакше кажучи, позитивне за своїми істотними ознаками виявляється тотожним змісту «відчутно-фактичного» існування.

Ідеї О. Конта виявилися співзвучними з ідеями англійських філософів **Джона Стюарта Мілля** (1806–1873) і **Герберта Спенсера** (1820–1903). Погляди останніх (разом із поглядами О. Конта) склали ту початкову форму позитивістської філософії, яка отримала назву «першого позитивізму».

«Другий позитивізм», або **емпіріокритицизм**, виріс з першого. Він являє собою загальну теорію досвіду у тому вигляді,

в якому він буцімто пізнається людьми. Його творцями стали **Ернст Мах** (1838–1916) і **Ріхард Авенаріус** (1843–1896). Вони звернули увагу на факт релятивності (тобто відносності) наукового знання і зробили висновок про те, що наука не дає істинної картини реальності, а надає лише символи, знаки практики. Отже, заперечується об'єктивна реальність наших знань.

Третя форма позитивізму – **неопозитивізм**, має два різновиди: логічний (інакше – емпіричний) і семантичний. В рамках сучасного позитивізму наглядна очевидна тенденція до пом'якшення вихідного методологічного радикалізму й установка на аналітику ролі соціокультурних чинників у динаміці науки. Він висуває так звану методологію дослідницьких програм, ідеї гуманізації науки, теоретичного плюралізму і історичного контексту науки.

10.2. Екзистенціальна тенденція в сучасній світовій філософії

Здавалося, розквіт науки і техніки, винахід парових і електронних машин – помічників людини у виготовленні матеріальних благ – мали б забезпечити людство від холоду й голоду. Та в реальному житті іноді бачимо інше – зокрема, на прикладі українців, для яких ХХ ст. набуло особливого, екзистенціального змісту. Воєнний апокаліпсис, вогненним вихром опікши кожную українську душу, поставив співвітчизників один проти одного по обидва боки світових фронтів. Події Української Національної Революції 1917–20 рр. кардинально перемінили політичне мислення, саме світовідчуття українців. Здобута і втрачена незалежність, жорстоко-трагічна боротьба за неї, з одного боку, миттєво сформували модерну націю, пробудили величезний ентузіазм, з іншого ж боку – продемонстрували хиткість національної ідеології в Україні, слабкість національного характеру, брак будуючих візій і проектів українського

національного майбутнього. Досвід перебування під численними окупаціями мимоволі витворював у глибині цієї народної душі свій, національний ідеал людського співжиття – без терору, катувань, утисків – не сумісний з ніяким тоталітаризмом, червоним чи брунатним.

В суті ця проблема впирається в людину. Людина стає вихідним пунктом. Сьогодні філософія як об'єктивна дисципліна, як вчення про істину відійшла назад. Не філософські системи або школи, але жива людина цікавлять сучасників. Особливо ясну позицію тут займає екзистенціалізм. У тім і значення екзистенціалізму (а поруч з ним і персоналізму), що він відійшов від традиційного філософування і поставив людину у центр своєї уваги. Екзистенціалізм, безперечно, є філософією нашої перехідної доби, філософією часів криз і пошуків.

Невпевненість існування – в цьому полягає істотна трагедія модерної людини. Вона майже з задрістю оглядається на життя минулих поколінь. В ньому було багато спокою, статички, твердого, органічного, установленого. Панувала традиція. Століттями людина відчувала себе захищеною надлюдськими, небесними силами. У людини була віра в вічні цінності. З того часу людина пройшла крізь бурі та вогні, то духовних, то політичних і соціальних революцій. Таке враження, ніби сам темп історичного розвитку змінився. Він став прискореним; зі сталого він став несталим, зі статичного – динамічним, з еволюційного – революційним. Сьогодні винахід атомної бомби в матеріальному світі немов перекликається зі спробами виявити нові сили в світі духовному, але в цих силах немає нічого заспокоюючого, певного, твердого. Від людини життя немов вимагає чогось надлюдського, нових досягнень духу, нового вищого духовного струменя.

З тривогою підкреслюючи зростаючий процес знелюднення людини в сучасному світі, екзистенціалісти вбачають його основне джерело в технічній цивілізації, що спирається на раціоналістично-об'єктивістськи спрямовану науку. Так,

уже **Маргін Хайдеггер** (1889–1976) категорично заперечував на цій підставі цінність наукового (насамперед природничо-наукового) об'єктивного аналізу реальності. На його думку, об'єктивне філософське дослідження дає змогу фіксувати лише «зовнішність» буття, зводити знання до «усередненої, вкрай збідненої, абстрактної, мертвої схеми світу». Відкидаючи об'єктивний аналіз реальності, Хайдеггер пропонує звернутися до «екзистенціальної аналітики буття», що, мовляв, єдина може розкрити світ не як «сущє» (повторюване в речах і явищах), а як «існування» речі та явища в їх неповторності та цілісній «унікальності».

Прагнучи здолати відрив сутності від існування, загроза якого породжується такою постановкою питання, Хайдеггер твердить, що людське існування завжди є «буття-у-світі» і в той же час «співбуття», тобто людина не відділена «китайською стіною» від навколишніх речей і процесів, а тим більше від інших людей. Проте проголошувана «єдність» виявляється значною мірою чимось зовнішнім. «У-світі-буття» тлумачиться як «закинутість» у світі, а «спів-буття» як формальний колектив. Недаремно і сам Хайдеггер називає «спів-буття» несправжнім, «неаутентичним» існуванням людини.

За Хайдеггером, у процесі «спів-буття» окремі людські існування ніби взаємно «гасять» унікальність своїх індивідуальних проявів, і люди перетворюються на «безликі» одиниці, «натовп». Взаємонівелюючий вплив людських існувань призводить, зрештою, до виникнення анонімної, безособової влади «іншого» над кожним (Хайдеггер називає її *das Man*), яка «вирівнює будь-які відмінності» і спричиняє «втрату власного існування». Панування *das Man* призводить до того, що кожен уподібнюється кожному. Хайдеггер пробує вказати якийсь вихід з-під знелюднюючої влади *das Man*. Для цього він пропонує абстрагуватися від повсякденного буття і прислухатися до «голосу з глибин самої самості людини», якій нібито є «покликом землі й крові», покликом самої «долі». Однак єдине,

що може звільнити людину з-під влади *das Man*, це, за Хайдеггером, смерть, яка виражає найпотаємнішу суть людського існування.

Проте такий «вихід» навіть багатьма екзистенціалістами розцінюється як занадто песимістичний. І християнський екзистенціалізм **Габріеля Марселя** (1889–1975), і атеїстичний **Жана-Поля Сартра** (1905–1980) – всі вони проповідують самовартість людської особистості, принцип людської гідності, право людини на свободу. Екзистенціалізм виступає за вільну людину, як пише **Альбер Камю** (1913–1960), «за живу людину з м'яса і крові» – за живу людину і її прагнення бути вільною. Ж.-П. Сартр говорить про суверенну людину, людину, що сама себе творить, що засуджена на свободу. Він розуміє свободу як свободу вибору, яку ніхто не може відняти у людини: в'язень вільний прийняти рішення змиритися чи боротися за своє визволення, а що буде далі – залежить від певних обставин. Індивід не заданий самому собі, а проектує, «збирає» себе як такого. Таким чином, він повністю відповідає за себе і свої вчинки. Але в тому й трагедія цього «оптимістичного» світогляду, що він декларує готовність до бою за людину, за гуманізм в повній свідомості того, що немає на що опертися і що поодиноким опора – оця сама людина.

Християнський екзистенціалізм не хоче виходити виключно з радикального, абсолютного уособлення, усамітнення людської екзистенції і приймає певні трансекзистенціальні релігійні зв'язки і порядки, які дають «щось» в руки людині і не примушують її виходити із атеїстичного «ніщо». Абсолютній ізоляції індивіда тут протиставляється комунікабельність, пов'язаність наших «Я», як моральних істот з відповідальністю і совістю. Але й цей екзистенціалізм тільки тоді можливий, коли в основу його покладено автономну вільну людину.

Кидається в очі, що екзистенціальне світовідчуття все виходить від конкретної людини. Воно не любить теорії і абстракції як таких, не любить мислення, при якому немає того,

хто мислить. Його діалектика емоціональна, конкретна, діалектика не стільки думки, скільки діла, не стільки ідеї, скільки почуття.

В цій пов'язаності з людиною, людськістю – універсальність екзистенціалізму. В якомусь сенсі ми всі з статистів перетворювалися на учасників дій. Сучасність така, що не дозволяє нам тільки приглядатися до того, що робиться. Ми примушені вийти на сцену, стати не глядачами, а акторами. Формується нове почуття відповідальності – індивідуальне і універсальне. Кожен – відповідальний за все і стає під охорону цілого. Екзистенціалізм не шукає вічних цінностей, він цікавиться ними тільки в зв'язку з людиною. Він надає значення не стільки теоретичному розвитку, скільки живому історичному потоку.

Екзистенціалізм виходить із поняття зрілої людини, тієї людини, процес автономії якої дійшов до найвищої точки, або якій Бог дав найвищу автономію, а тим самим і відповідальність. Це новий, вищий етап самотворчості, самоствалення, і в цьому сенсі людину полишено на саму себе. Від людини залежить, чи далі світ піде шляхом до Бога чи до диявола. Світ стає перед нами не як «даність», а як «завдання». Ми відповідаємо за нього.

Так само і інтегральний гуманізм відомого католицького мислителя **Жака Марітена** (1882–1973) є не тільки «філософією добра», а й проповіддю нового гуманізму простої людини. В цьому виявляє себе європейська туга за живою людиною, за християнським, або, принаймні, глибинно-моральними настановленнями.

Сучасний Захід перебуває у пошуках «людини з серцем», з серцем, відкритим ближньому, з умінням відчутти повноту життя, з волею, що хоче опанувати найбільший песимізм. Це шукання людини – трагічний гуманізм.

10.3. Філософія психоаналізу

Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ ст. став психоаналіз – спосіб інтроспекції людини, що передбачає системне пояснення несвідомих зв'язків та процесів. Психоаналітична теорія зіграла важливу роль не тільки у формуванні сучасних концепцій особистості і терапевтичних методів, але й у становленні усєї новітньої культури, запропонувавши людству модерний світогляд.

Засновником **класичного психоаналізу** є австрійський вчений **Зигмунд Фрейд** (1856–1939) (*фрейдизм*). За Фрейдом, духовний онтогенез людини скорочено повторює хід розвитку людства в силу того, що у своїх психічних структурах кожен індивід несвідомо несе тягар переживань віддалених предків. Несвідомі (в першу чергу, сексуальні) прагнення особистості складають її потенціал і основне джерело активності, дають мотивацію для дій. В силу неможливості задоволення інстинктивних потреб в їх природній формі через соціальні нормативні обмеження, людина шукає компроміс між глибинним потягом та суспільно прийнятною формою його реалізації.

Модель особистості являє собою трьохповерхову формацію: 1) нижній шар, «*Воно*» – первісна найпримітивніша інстанція, підпорядкована принципу задоволення; 2) середній шар, «*Я*» – відповідає принципу реальності, адаптації до середовища за допомогою інстинкту самозбереження; 3) верхній шар, «*Над-Я*» – особистісна совість, що уособлює в собі моральні установки суспільства, контролюючий і караючий агент, продукт впливів інших людей.

Носієм статевого інстинкту є лібідо – психічна енергія з сексуальним забарвленням. Сексуальні прагнення складають основне джерело активності особистості, дають мотивацію для дій.

Вкрай важливу роль у формуванні особистості відіграють два глобальних (космічних) інстинкти: Ерос (сексуальність,

самозбереження, життєдіяльність) та Танатос (смерть, агресія, деструкція). Людське життя – боротьба цих двох вічних сил і саме вони є двигунами прогресу.

Якісне переосмислення концепції несвідомого здійснив швейцарський психолог і культуролог **Карл Густав Юнг** (1875–1961) – засновник **аналітичної психології**. Це вчення ґрунтується на понятті «колективного несвідомого», під яким слід розуміти колективний і безособовий зміст психічного, результат життя людського роду. Як одиниці аналізу психіки Юнг запропонував поняття *архетипу* як вродженого зразка поведінки. За Юнгом, кожен індивід з'являється на світ із «цілісним особистісним ескізом, який потенційно представлений з самого народження», і що «оточення зовсім не дає можливості особистості нею стати, а лише виявляє те, що вже було в ній закладено». Разом з тим Юнг виділяв декілька рівнів несвідомого: індивідуальне, сімейне, групове, національне, расове і колективне несвідоме, яке включає в себе універсальні для всіх часів і культур архетипи. Він вважав, що існує певна спадкова структура психіки, яка розвивається сотні тисяч років і змушує нас переживати і реалізовувати наш життєвий досвід цілком визначеним чином.

Засновник **індивідуальної психології**, австрійський психолог **Альфред Адлер** (1870–1937) вважав, що рушійною силою психіки є «прагнення до влади», яке виникає з почуття неповноцінності. За Адлером, весь процес формування особистості є результатом протесту проти цієї «неповноцінності».

Німецький філософ **Еріх Фромм** (1900–1980) вводить у психоаналіз поняття «соціальний характер» як взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери та соціально-економічної структури. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства.

Сьогодні, коли проблема людяності стала такою актуальною, українці мають з чим іти у Європу: у них є досить багажу, щоб включитися у загальноєвропейський потік з його виразним пріоритетом ідеалів світоглядного гуманізму.

Література:

1. Адлер А. Наука жить / А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії / Е. Гуссерль // Філософська думка. – 2002. – № 3. – С. 134–149.
3. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр. – К. : Основи, 2001. – 854 с
4. Спенсер Г. Опытны научные, политические и философские / Г. Спенсер. – Минск : Современный литератор, 1998. – 1407 с.
5. Сумерки богов / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж.-П. Сартр. – М. : Политиздат, 1990. – 398 с.
6. Камю А. Миф о Сизифе; Бунтующий человек / А. Камю. – Минск : Пупурри, 2000. – 543 с.
7. Конт О. Дух позитивной философии: (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. – СПб : Вестник знания, 1910. – 76 с.
8. Маритен Ж. Избранное: Величие и ницета метафизики / Ж. Маритен. – М. : РОССПЭН, 2004. – 608 с.
9. Марсель Г. Избранные работы / Г. Марсель. – М. : Изд-во гуманитарной лит-ры, 1995. – 187 с.
10. Марсель Г. Метафизический дневник / Г. Марсель. – СПб : Наука, 2005. – 592 с.
11. Мах Э. Познание и заблуждения. Очерки по психологии исследования / Э. Мах. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2003. – 456 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Аст, 2011. – 2011. – 288 с.
13. Фромм Э. Душа человека, ее способность к добру и злу / Э. Фромм. – М. : Аст, Астрель, 2010. – 256 с.
14. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. Мир – конечность – одиночество / М. Хайдеггер. – СПб : «Владимир Даль», 2013. – 592 с.
15. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг. – Львів : Астролябія, 2013. – 587 с.

Контрольні питання:

1. *Що являє з себе перший (класичний) позитивізм?*
2. *В чому сутність теорії пізнання О. Конта?*
3. *Які риси класичного позитивізму розвиває «другий» і «третьий» позитивізм?*
4. *Що сприяло екзистенціалістів висунути проблему людини на передній план?*
5. *Як Ж.-П. Сартр розуміє свободу людини?*
6. *В чому основний сенс філософії А. Камю?*
7. *Що, на думку М. Хайдеггера, є предметом філософії?*
8. *Дайте характеристику філософії «християнського екзистенціалізму».*
9. *Яке відношення має психоаналіз до філософії?*
10. *У чому відмінність поглядів на особистість З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера та Е. Фромма?*

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО САМОПЕРЕВІРКИ З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ»

(У кожному завданні – одна вірна відповідь)

1. Центральне поняття буддизму і джайнізму, яке означає вищий стан, сенс людських прагнень:

- А) нірвана;
- Б) сансара;
- В) жень;
- Г) дао.

2. Уявлення про «благородного мужа» як ідеальну особистість розробив:

- А) Лао-цзи;
- Б) Конфуцій;
- В) Будда;
- Г) Сократ.

3. Що означають поняття *Брахман* в веданті і *анейрон* в філософії Анаксімандра?

- А) закон, що керує світом;
- Б) Вищий Розум;
- В) субстанцію всіх речей;
- Г) світову гармонію.

4. В філософії Геракліта слово *логос* означає закон всесвіту, світовий порядок, якому підкорене все існуюче. Яке з понять давньокитайської філософії має той самий смисл:
- А) жень;
  - Б) інь;
  - В) дао;
  - Г) лі.
5. Що означає поняття дхарми в давньоіндійській філософії:
- А) суму здійснених людиною вчинків, що впливають на характер його майбутнього народження;
  - Б) справжнє вірогідне знання про абсолют;
  - В) людина, що досягла нірвани, але добровільно відмовилася від неї заради спасіння інших людей;
  - Г) вічний моральний закон, який визначає кожному певний образ життя.
6. До давньоіндійських філософських текстів належать:
- А) Упанішади;
  - Б) Дао де цзін;
  - В) Лунь-юй;
  - Г) Книга змін.
7. Китайський філософ, засновник даосизму:
- А) Конфуцій
  - Б) Сюнь-цзи
  - В) Лао-цзи
  - Г) Мен-цзи.
8. Закон відплати в давньоіндійській філософії, що визначає характер нового народження/переселення:

- А) карма;
- Б) сансара;
- В) жень;
- Г) мокша.

9. Основна проблема, яку вирішували філософи мілетської школи:

- А) проблема пізнання світу;
- Б) проблема первинності матерії або духа;
- В) проблема першопричини;
- Г) проблема природи людської душі.

10. Теза, що належить мислителю Фалесу:

- А) «все тече»;
- Б) «в одну річку неможна увійти двічі»;
- В) «першооснова світу – вогонь»;
- Г) «начало всіх речей – вода».

11. Анаксімен першоосною всіх речей вважав:

- А) повітря;
- Б) вогонь;
- В) число;
- Г) воду.

12. Положення: «Число є сутність і смисл всього, що є в світі», належить:

- А) Протагору;
- Б) Піфагору;
- В) Евкліду;
- Г) Архімеду.

13. Поняття логос у вченні Геракліта означає:

- А) всезагальний закон, дією якого просякнтий увесь світ;
- Б) всезагальна умовність речей;
- В) Божественне слово;
- Г) один із першоелементів.

14. «Рух, будь-які зміни є лише ілюзією чуттєвого світу», – стверджували:

- А) мілетці;
- Б) піфагорійці;
- В) елєати;
- Г) епікурейці.

15. Античний філософ, який стверджував, що «в одну й ту саму річку не можна вступити двічі»:

- А) Фалес;
- Б) Геракліт;
- В) Платон;
- Г) Демокріт.

16. Теза, що належить мислителю Сократу:

- А) «пізнай себе»;
- Б) «першооснова світу – вогонь»;
- В) «все тече»;
- Г) «в одну річку не можна увійти двічі».

17. Вперше думку про атомістичну будову матерії виразив:

- А) Геракліт;
- Б) Демокріт;
- В) Платон;
- Г) Діоген Синопський.

18. За Сократом, знання тотожно:

- А) почуттям;
- Б) мудрості;
- В) добродійності;
- Г) законам.

19. Вислів: «людина – міра всіх речей» належить:

- А) Зенону Елейському;
- Б) Епікуру;
- В) Протагору;
- Г) Арістотелю.

20. В античній філософії заслуга відкриття світу надчуттєвих ідей належить:

- А) Піфагору;
- Б) Сократу;
- В) Платону;
- Г) Арістотелю.

21. Вислів: «я знаю, що нічого не знаю» належить:

- А) Фалесу;
- Б) Платону;
- В) Сократу;
- Г) Епікуру.

22. Чим у філософії Платона ідея коня відрізняється від реального, живого, справжнього коня?

- А) ідея матеріальна, справжній кінь – ідеальний;
- Б) ідея коня змістовно повніша, ніж те, що з себе являє справжній кінь;
- В) ідея первинна, справжній кінь – вторинний;
- Г) ідея нереальна, справжній кінь реальний.

23. Філософ, який вважав логіку головним знаряддям пізнання:

- А) Платон;
- Б) Арістотель;
- В) Демокріт;
- Г) Епікур.

24. Висловлювання, про те, що душа до народження людини перебувала у світі ідей, а тому в процесі пізнання вона здатна пригадати їх, належить:

- А) Діогену;
- Б) Платону;
- В) Епікуру;
- Г) Арістотелю.

25. Сутність етичного вчення Епікура полягає в тому, що:

- А) треба у всьому собі відмовляти;
- Б) треба жити на благо інших;
- В) треба насолоджуватися життям;
- Г) треба служити богам і творити добро.

26. Римський поет, послідовник Епікура:

- А) Ціцерон;
- Б) Плотін;
- В) Боецій;
- Г) Лукрецій Кар.

27. Римський філософ, який був вихователем Нерона, автором «Листів до Луцілія», прихильником стоїцизму:

- А) Боецій;
- Б) Лукрецій Кар;

- В) Сенека;
- Г) Секст Емпірик.

28. Філософ, який жив у діжці, вважав себе «громадянином космополісу» і закликав до бідності і невігластва:

- А) Арістарх Самоський;
- Б) Ксенофан;
- В) Зенон Елейський;
- Г) Діоген Синопський;

29. Характерною рисою середньовічної філософії є:

- А) космоцентризм;
- Б) антропоцентризм;
- В) геоцентризм;
- Г) скептицизм.

30. Філософія в середні віки займала підлегле становище відносно:

- А) богослов'я;
- Б) науки;
- В) психології;
- Г) етики.

31. Головне завдання християнської апологетики полягало в:

- А) доведенні буття Бога;
- Б) обґрунтування переваг християнства перед язичництвом;
- В) перекладі Святого Письма на європейські мови;
- Г) створенні цілісного християнського світогляду.

32. Назва періоду творчого служіння «отців Церкви» (III–VIII ст. н. е.), що заклали підґрунтя християнської філософії і богослов'я:

- А) апологетика;
- Б) патристика;
- В) схоластика;
- Г) екзегетика.

33. Схоластика – це:

- А) філософія, що заперечує роль розуму у досягненні сутності Бога;
- Б) тип філософствування, що визначається умоглядністю і пріоритетністю логіко-гносеологічних проблем;
- В) теорія і практика, що дозволяють злитися з Богом в екстазі;
- Г) вчення про походження Бога.

34. Основний об'єкт дослідження, міра всіх речей та відносин в добу Відродження:

- А) Бог;
- Б) природа;
- В) космос;
- Г) людина.

35. Для філософії Відродження характерна ностальгія за:

- А) античною культурою;
- Б) коментування текстів Святого Писання;
- В) віра в швидкий кінець світу;
- Г) заперечення значення науки.

36. Філософський напрямок, що вважає розум основою пізнання і людської поведінки:

- А) раціоналізм;
- Б) сенсуалізм;
- В) скептицизм;
- Г) агностицизм.

37. Твердження: «Я мислю, отже, відповідно, я існую» висловив:

- А) Р. Декарт;
- Б) Фома Аквінський;
- В) Вольтер;
- Г) Ф. Бекон.

38. Основне твердження емпіризму:

- А) вищий вид пізнання – інтуїція;
- Б) все знання людини засновується на досвіді;
- В) світ у принципі є непізнавальний;
- Г) все піддавати сумніву.

39. Засновник емпіризму, автор гасла: «Знання – сила»:

- А) Р. Декарт;
- Б) Ф. Бекон;
- В) Д. Берклі;
- Г) Вольтер.

40. Основним методом наукового пізнання, на думку Ф. Бекона, повинна стати:

- А) діалектика;
- Б) індукція;
- В) дедукція;
- Г) евристика.

41. Філософ, який вважав, що свідомість дитини подібна чистій дошці *tabula rasa*:

- А) Д. Юм;
- Б) Дж. Локк;
- В) І. Кант;

Г) Ж.-Ж. Руссо.

42. «Війна всіх проти всіх» – є природним станом, вважав:

- А) Т. Гоббс;
- Б) Дж. Бруно;
- В) Д. Дідро;
- Г) І. Фіхте.

43. Філософ, який за основу буття взяв так звані «монади»:

- А) Д. Берклі;
- Б) Г. Лейбніц;
- В) Т. Гоббс;
- Г) І. Кант.

44. Представником суб'єктивного ідеалізму є:

- А) Д. Берклі;
- Б) Дж. Локк;
- В) Т. Гоббс;
- Г) Ф. Бекон.

45. Основна ідея французького Просвітництва:

- А) пріоритет розуму як вищої інстанції при рішенні проблем людського суспільства;
- Б) агностицизм;
- В) клерикалізм;
- Г) пріоритет почуттєвого пізнання світу при рішенні проблем людського суспільства.

46. Філософ, автор «Критики чистого розуму»:

- А) Г. Гегель;
- Б) І. Кант;

- В) Б. Спіноза;
- Г) Р. Декарт.

47. Причиною суспільної нерівності Ж.-Ж.Руссо вважав:

- А) власність;
- Б) владу;
- В) традицію;
- Г) виховання.

48. Предметом теоретичної філософії, за І. Кантом, має бути:

- А) дослідження природи і людини;
- Б) «речей в собі»;
- В) законів розуму;
- Г) буття Бога.

49. І. Кант вважає, що простір і час:

- А) існують незалежно від нашої свідомості;
- Б) є формами буття речей;
- В) це категорії матерії;
- Г) є вроджені досвідомі форми чуттєвості.

50. За І. Кантом, для того, щоб знання було достовірне, воно має:

- А) бути узгоджене з досвідом;
- Б) суперечити законам логіки;
- В) спиратися на очевидні принципи;
- Г) бути загальним і необхідним.

51. Смісл категоричного імперативу І. Канта можна розкрити таким чином: вчиняй відповідно до інших, так як:

- А) вони того заслуговують;

- Б) бажав би, щоб вони вчиняли відносно тебе;
- В) вчиняє добродісна людина;
- Г) підказують тобі твої внутрішні почуття.

52. Теорія розвитку Гегеля, в основі якої лежать єдність і боротьба протилежностей, зветься:

- А) софістика;
- Б) діалектика;
- В) монадологія;
- Г) гносеологія.

53. Реальність, що складає основу світу, за Гегелем:

- А) природа;
- Б) Бог;
- В) Абсолютна ідея;
- Г) людина.

54. Вчення Г. Сковороди про буття передбачає:

- А) два світи;
- Б) три світи та дві натури;
- В) один тлінний матеріальний світ;
- Г) один вічний духовний світ.

55. Концепція сродності є частиною філософської системи:

- А) Г. Сковороди.
- Б) М. Гоголя;
- В) М. Костомарова;
- Г) П. Юркевича.

56. У філософському вченні П. Юркевича центральним поняттям є:

- А) душа;
- Б) серце;
- В) мислення;
- Г) воля.

57. Автором концепції «хуторянської філософії» культури є:

- А) І. Котляревський;
- Б) М. Гоголь;
- В) Т. Шевченко;
- Г) П. Куліш.

58. Форма буття, що знаходиться у центрі уваги екзистенціалізму:

- А) буття природи;
- Б) індивідуальне буття людини;
- В) буття суспільства;
- Г) буття Абсолютного Духу.

59. Засновник позитивізму:

- А) О. Конт;
- Б) Ф. Ніцше;
- В) А. Бергсон;
- Г) Е. Гуссерль.

60. Положення про абсолютну свободу людини, її самотність, про межові ситуації, здатні розкрити справжню сутність людини, обґрунтовується у філософії:

- А) неопозитивізму;
- Б) екзистенціалізму;
- В) структуралізму;
- Г) психоаналізу.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ»

1. Природа філософських проблем.
2. Історичність філософії.
3. Історичні типи світогляду.
4. Міфологічне підґрунтя передфілософського світогляду Стародавнього Близького Сходу (Шумер, Єгипет).
5. Значення основних понять давньоіндійської філософії: атман, брахман, дарма, карма, сансара, мокша.
6. Вчення джайнізму про «ахімсу»
7. Вчення буддизму про «нірвану».
8. Специфіка філософії Стародавнього Китаю.
9. Основні положення даосизму.
10. Вплив конфуціанства на китайську культуру.
11. Філософи мілетської школи про першоелементи буття (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен)
12. Вчення Піфагора про число як першопричину буття.
13. Парменід про незмінність буття.
14. Апорії Зенона Елейського як докази незмінності буття.
15. Діалектичний космос Геракліта.
16. Вчення Анаксагора про «геометрії» і «нус».
17. Вчення Емпедокла про «корені».
18. Атомістична філософія Левкіппа – Демокріта.
19. Деструктивно-релятивістська філософія софістів у контексті переходу від космоцентризму до антропоцентризму.
20. Вчення Сократа: перша морально-життєва система античної філософії.
21. Вчення Платона про матерію та ідеї.

22. Вчення Платона про душу.
23. Соціально-політична концепція Платона: вчення про ідеальну державу.
24. Соціальна етика кініків (Антісфен, Діоген із Синопу).
25. Вчення Арістотеля про субстанцію і матерію.
26. Вчення Арістотеля про простір, час і рух.
27. Політична концепція Арістотеля: людина як «політична істота».
28. Філософія давньогрецьких стоїків про ідеал мудреця.
29. Вчення стоїків по Логос.
30. Вчення Епікура про атоми.
31. Вчення Епікура про благо і насолоди.
32. Скептицизм Піррона.
33. Епікуреїзм Тіта Лукреція Кара.
34. Особливості римського стоїцизму.
35. Стоїцизм Сенеки.
36. Специфіка римського скептицизму.
37. Теологічна система Плотіна.
38. Теософія гностицизму.
39. Проблеми співвідношення античної філософії та християнського світогляду у працях Тертулліана.
40. Схоластичне доведення буття Божого Ансельма Кентерберійського.
41. Концептуалізм П'єра Абеляра.
42. Проблема співвідношення віри та розуму в філософії Фоми Аквінського.
43. Політична філософія Ніколо Макіавеллі.
44. Соціальна філософія гуманістів: уявлення про ідеальну державу (Томас Мор, Томазо Кампанела).
45. Діалектика емпіризму та раціоналізму в новоевропейській філософії.
46. Принцип суверенітету розуму і критика людських забобонів у філософії Ф. Бекона.
47. Вчення Т. Гоббса про корпускули.
48. Соціальна філософія Т. Гоббса про походження держави.
49. Сенсуалізм (концепція почуттєвого пізнання) Дж. Локка.

50. Соціально-політичне вчення Дж. Локка.
51. Розробка Р. Декартом вчення про матеріальну та духовну субстанцію.
52. Етика Б. Спінози.
53. Розробка Б. Спінозою вчення про субстанцію.
54. Розробка Г. Лейбніцем вчення про монади.
55. Теорія суспільного договору, її сутність і значення в новоєвропейській філософії.
56. Дж. Берклі про чуттєвий досвід.
57. Теорія почуттєвого пізнання Д. Юма.
58. «Розум» в культурі Просвітництва.
59. Соціально-філософські погляди Ж.-Ж. Руссо.
60. Ідея природного права і Французька Революція.
61. Агностицизм І. Канта.
62. Трансцендентальна логіка І. Канта.
63. Вчення І. Канта про антиномії.
64. Етика І. Канта.
65. Відношення «Я» та «не-Я» у філософії Й. Г. Фіхте.
66. Філософські погляди Шеллінга.
67. Діалектика Г. Гегеля.
68. Вчення Г. Гегеля про абсолютні ідеї.
69. Погляд Г. Гегеля на історичний поступ.
70. Філософія та антична світоглядна спадщина українського Північного Причорномор'я (філософські погляди Анахарсіса Скіфського, Біона Борисфеніта, Сфера Боспорянїна, Смікра, Стратоника).
71. Релігійно-міфологічні уявлення дохристиянського періоду як світоглядна основа духовної культури східних слов'ян.
72. Впровадження християнської ідеології та її вплив на розвиток киеворуської філософської думки.
73. Київські книжники та їх роль у формуванні філософської культури Київської Русі.
74. Роль світової філософської думки минулого у формуванні філософських ідей київських книжників.
75. Основні риси української світоглядної ментальності: антеїзм, кордоцентризм, екзистенціальність.

76. Ренесансні та реформаційні гуманістичні ідеї в Україні (кін. XV – поч. XVII ст.).
77. Полеміст І. Вишенський та його ставлення до філософії.
78. Специфіка філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії.
79. Концепція двох натур і трьох світів Г. С. Сковороди.
80. Концепція сродної праці Г. С. Сковороди.
81. М. Гоголь про «світ мертвих і живих душ», про шляхи людини до правди, до високої духовності, до Бога.
82. Історіософія «Книги буття українського народу» про месіанське покликання України.
83. Соціально-філософська поезія Т. Шевченко.
84. Антеїзм «хуторської філософії» П. Куліша.
85. Соціально-філософські погляди М. Драгоманова.
86. Критичний реалізм В. Лесевича.
87. «Філософія мови» О. Потебні.
88. «Філософія серця» П. Юркевича.
89. Позитивістська філософія О. Конта.
90. Теорія пізнання в емпіріокритицизмі (Е. Мах, Р. Авенаріус)
91. Проблема людини у філософії екзистенціалізму.
92. Проблема людського буття у філософії М. Хайдеггера.
93. Специфіка екзистенціальної концепції Ж.-П. Сартра.
94. Філософія «християнського екзистенціалізму».
95. Етика екзистенціалізму: свобода, вибір, відповідальність.
96. Погляд на особистість у психоаналізі З. Фрейда.
97. Сутність вчення про архетипи К.-Г. Юнга.
98. Вчення Е. Фромма про соціальний характер.

ОСНОВНА ТА ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Абашник В. А. Основатель Харьковской университетской философии И. Е. Шад и его деятельность / В. А. Абашник // Харьковская университетская философия: монография. – Харьков : Бурун и К, 2014. – С. 57–274.
2. Аббаньяно Н. Мудрость философии и проблемы нашей жизни / Н. Аббаньяно. – СПб : Алетейя, 1998. – 305 с.
3. Абельяр Пьер. Теологические трактаты / Пьер Абельяр. – М. : Прогресс; Гносис, 1995. – 412 с.
4. Августин Аврелий Блаженный. О Граде Божьем / Аврелий Августин // Творения. – СПб : Алетейя; К. : УЦИММ-ПРЕСС, 1998. – Т. 3. – 598 с.; Т. 4. – 592 с.
5. Аверроэс (Ибн Рушд). Опровержение опровержения / Аверроэс (Ибн Рушд). – К. : УЦИММ-ПРЕСС; СПб : Алетейя, 1999. – 684 с.
6. Аврелій Марк. Наодинці з собою: Роздуми / Марк Аврелій. – Львів : Літопис, 2007. – 212 с.
7. Адлер А. Наука жить / А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
8. Аквінський Тома. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Тома Аквінський. – К. : Основи, 2003. – 796 с.
9. Ал-Газали Абд Хамид. Воскрешение наук о вере / Абу Хамид ал-Газали. – М. : Наука, 1980. – 376 с.
10. Ал-Фараби Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты / Абу Наср Мухаммад ал-Фараби. – Алма-Ата : Наука, 1970. – 430 с.
11. Антология кинизма: Антисфен. Диоген. Кратет. Керкид. Дион. – М. : Наука, 1996. – 335 с.
12. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель. – К. : Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
13. Арістотель. Політика / Арістотель. – К. : Основи, 2000. – 239 с.

14. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 1998. – 400 с.
15. Белье Ж.-М. Роздуми про мудрість / Ж.-М. Белье. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 163 с.
16. Беркли Дж. Сочинения / Дж. Беркли. – М. : Мысль, 2000. – 560 с.
17. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон. – М. : СОЦЭКГИЗ, 1938. – 243 с.
18. Вассиян Ю. Твори / Ю. Вассиян. – Торонто : Євшан-Зілля, 1972. – Т. 1. – 287 с.; Т. 2. – 127 с.
19. Венан Ж.-П. Происхождение греческой мысли / Ж.-П. Венан. – М. : Прогресс, 1988. – 223 с.
20. Винниченко В. К. Конкордизм. Система будування щастя / В. К. Винниченко. – К. : Український письменник, 2011. – 342 с.
21. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський. – К. : Держлітвидав УРСР, 1959. – 269 с.
22. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М. : Наука, 1996. – 560 с.
23. Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас. – К. : Дух і Літера, 2011. – 280 с.
24. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. – СПб : Наука, 2005. – 800 с.
25. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Основи, 2004. – 548 с.
26. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мир книги, 2008. – 464 с.
27. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
28. Гоголь Н. В. Духовная проза / Н. В. Гоголь. – М. : Русская книга, 1992. – 558 с.
29. Гомперц Т. Греческие мыслители: в 2 т. / Т. Гомперц. – СПб : Алетейя, 1999. – Т. 1. – 605 с.; Т. 2. – 257 с.
30. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1997. – 286 с.
31. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. – М. : Высшая школа, 1980. – 368 с.
32. Гуманистическая мысль итальянского Возрождения. – М. : Наука, 2004. – 357 с.

33. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії / Е. Гуссерль // Філософська думка. – 2002. – № 3. – С. 134–149.
34. Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли / Б. Данэм. – М. : Прогресс, 1967. – 201 с.
35. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Р. Декарт. – К. : Юніверс, 2000. – 300 с.
36. Декарт Р. Рассуждения о методе / Р. Декарт. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 656 с.
37. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб : Алетейя, 1998. – 283 с.
38. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М. : Мысль, 1986. – 620 с.
39. Донцов Д. І. Націоналізм / Д. І. Донцов. – Лондон: Українська Визвольна Спілка; Торонто : Лига Визволення України, 1966. – 383 с.
40. Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
41. Древнеиндийская философия. Начальный период. – М. : Мысль, 1972. – 271 с.
42. Древнекитайская философия: Собрание текстов: в 2 т. – М. : Мысль, 1972 – 1973. – Т. 1. – 1972. – 363 с.; Т. 2. – 1973. – 384 с.
43. Жильсон Э. Философия в средние века: от истоков патристики до конца XIV ст. / Э. Жильсон. – М. : Республика, 2004. – 678 с.
44. Ибн Сина, Абу Али. Избранные философские произведения / Абу Али Ибн Сина (Авиценна). – М. : Наука, 1980. – 522 с.
45. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX–XIV вв. – М. : Соцэкгиз, 1961. – 629 с.
46. Іларіон Київський Слово про Закон і Благодать / Іларіон Київський // Українська культура: історія і сучасність: навч. посібник; за ред. Черепанової С. О. – Львів : Світ, 1994 – С. 422–442.
47. Історія української філософії: Підручник. – К. : Академвидав, 2008. – 624 с.
48. Камю А. Миф о Сизифе; Бунтующий человек / А. Камю. – Минск : Пупурри, 2000. – 543 с.
49. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2004. – 238 с.

50. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – К. : Юніверс, 2000. – 500 с.
51. Кант І. Лекції по етиці / І. Кант. – М. : Республіка, 2000. – 431 с.
52. Кар, Тіт Лукрецій. Про природу речей / Тіт Лукрецій Кар. – К. : Дніпро, 1988. – 191 с.
53. Кентерберійський, Ансельм. Монологіон. Прослогіон / Ансельм Кентерберійський. – Львів : УКУ, 2012. – 372 с.
54. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (становление греческой философии) / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.
55. Козачинський М. Про раціональне знання або про велику логіку... / Мануїл Козачинський // Філософська думка. – 1969. – № 1. – С. 98–116.
56. Кониський Г. Філософські твори: у 2 т. / Григорій Кониський. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 494 с.; Т. 2. – 572 с.
57. Кононович-Горбацький Й. Оратор Могилянський, Марка Тулія Цицерона «Поділами» (ораторськими) досконало виплеканий / Йосип Кононович-Горбацький // Філософська думка. – 1972. – № 3. – С. 86–99.
58. Кононович-Горбацький Йосип. Підручник з логіки. Другий трактат / Йосип Кононович-Горбацький // Філософська думка. – 1972. – № 2. – С. 81–93.
59. Конт О. Дух позитивної філософії: (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. – СПб : Вестник знания, 1910. – 76 с.
60. Копистон Ф. І. Історія середньовікової філософії / Ф. І. Копистон. – М. : Энигма, 1997. – 501 с.
61. Костомаров М. Дві руські народності / М. Костомаров. – Лайпціг : Українська накладня, [1929?]. – 111 с.
62. Костомаров М. Книги биття українського народу / М. Костомаров. – Авгсбург : Український Музей-Архів при Українській Вільній Академії Наук, 1947. – 60 с.
63. Ксенофонт Сократические сочинения / Ксенофонт. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – 367 с.
64. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия / В. Н. Кузнецов. – М. : Высшая школа, 2005. – 438 с.
65. Куліш П. О. Повість про український народ; Моє життя (Жизнь Куліша); Хутірська філософія / П. О. Куліш. – К. : Український світ, 2005. – 382 с.

66. Лейбниц Г. В. Монадология / Г. В. Лейбниц // Сочинения: в 4 т. / Т. 1. – М. : Мысль, 1982. – С. 413–429.
67. Лесевич В. В. Опыт критического исследования основоначал позитивной философии / В. В. Лесевич. – СПб : Тип. Стасюлевича, 1877. – 295 с.
68. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень : б. в., 1919–1926. – 580 с.
69. Локк Дж. Два трактати про врядування / Дж. Локк. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
70. Макіавеллі Н. Флорентійські хронічки. Державець / Н. Макіавеллі. – К. : Основи, 1998. – 492 с.
71. Мамардашвили М. Лекции по античной философии / М. Мамардашвили. – М. : Аграф, 1997. – 312 с.
72. Маритен Ж. Знание и мудрость / Ж. Маритен. – М. : Научный мир, 1999. – 244 с.
73. Маритен Ж. Избранное: Величие и нищета метафизики / Ж. Маритен. – М. : РОССПЭН, 2004. – 608 с.
74. Марсель Г. Избранные работы / Г. Марсель. – М. : Изд-во гуманитарной лит-ры, 1995. – 187 с.
75. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы / Г. Марсель // Проблемы человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 404–419.
76. Марсель Г. Метафизический дневник / Г. Марсель. – СПб : Наука, 2005. – 592 с.
77. Материалисты Древней Греции / Гераклит, Демокрит, Эпикур. – М. : Госполитиздат, 1955. – 240 с.
78. Мах Э. Познание и заблуждения. Очерки по психологии исследования / Э. Мах. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2003. – 456 с.
79. Мор Т. Утопія / Томас Мор. Місто Сонця / Томазо Кемпанела. – К. : Дніпро, 1988. – 207 с.
80. На рiках Вавiлонських: З найдавнiшої лiтератури Шумеру, Вавiлону, Палестини / упоряд. М. Н. Москаленко; автор. передм. І. М. Дьяконов. – К. : Дніпро, 1991. – 398 с.
81. Нахов И. М. Философия киников / И. М. Нахов. – М. : Наука, 1982. – 223 с.

82. Нідельман Я. Серце філософії / Я. Нідельман. – Львів : Літопис: Центр гуманістичних досліджень Львівського ун-ту ім. І. Франка, 2000. – 256 с.
83. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.) : тексти і дослідження / ред. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. – К. : Наукова думка, 1988. – 568 с.
84. Паславський І. Д. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / І. Д. Паславський. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
85. Платон. Держава / Платон. – К. : Основи, 2005. – 355 с.
86. Платон. Діалоги / Платон. – Харків : Фоліо, 2008. – 349 с.
87. Плотин. Эннеады / Плотин. – К. : УЦИММ-ПРЕСС, 1995. – 394 с.
88. Повість врем'яних літ: літопис (За Іпатським списком / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К. : Радянський письменник, 1990. – 558 с.
89. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. / К. Поппер. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.; Т. 2. – 494 с.
90. Порфирий. Жизнь Пифагора. Жизнь Плотина / Порфирий // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1979. – С. 449–476.
91. Порфирий. Сочинения / Порфирий. – СПб : Изд-во СПбГУ, 2011. – 660 с.
92. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 191 с.
93. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 282 с.
94. Прокл. Платоническая теология / Прокл. – СПб : РХГИ, Летний сад, 2001. – 624 с.
95. Прокопович Ф. Логіка. Натурфілософія або Фізика. Етика / Ф. Прокопович // Філософські твори: в 3 т. – К. : Наукова думка, 1980. – 550 с.
96. Рассел Б. Мудрость запада: историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами / Б. Рассел. – М. : Республика, 1998. – 476 с.
97. Ригведа. Избранное. – М. : Наука, 1972. – 418 с.
98. Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. – М. : Республика, 1995. – 462 с.

99. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
100. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
101. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр. – К. : Основи, 2001. – 854 с.
102. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека. – К. : Основи, 1999. – 608 с.
103. Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / Г. С. Сковорода. – Харків : Майдан, 2010. – 1400 с.
104. [Смикр] // Корпус Боспорских надписей / под. ред. акад. В. В. Струве. – М.-Л. : Наука [Ленинградское отделение], 1963. – С. 116.
105. Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя / М. А. Собуцький. – К. : Ін-т історії України, 1997. – 207 с.
106. Соколов В. В. Европейская философия XV–XVII вв. / В. В. Соколов. – М. : Высшая школа, 1984. – 448 с.
107. Соколов В. В. Средневековая философия / В. В. Соколов. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 350 с.
108. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер. – Минск : Современный литератор, 1998. – 1407 с.
109. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Б. Спіноза. – К.: Основи, 2005. – 237 с.
110. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. – СПб : Аста-пресс Ltd, 1993. – 248 с.
111. [Стратоник] // Корпус Боспорских надписей / под. ред. акад. В. В. Струве. – М.-Л. : Наука [Ленинградское отделение], 1963. – С. 144.
112. Сумерки богов / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж.-П. Сартр. – М. : Политиздат, 1990. – 398 с.
113. Тарнас Р. История западного мышления / Р. Тарнас. – М. : Изд. дом «КРОН-ПРЕСС», 1993. – 444 с.
114. Тертуллиан Квинт Септимий Флорент. Избранные сочинения / Квинт Септимий Флорент Тертуллиан. – М. : Прогресс-Культура, 1994. – 448 с.
115. Українська душа : (збірник досліджень укр. ментальності) / ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1999. – 128 с.

116. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: в 2 ч. – К. : Наукова думка; Основи, 1998. – Ч. 1. – 431 с.; Ч. 2. – 431 с.
117. Філософія в «Енциклопедии» Дидро и Даламбера. – М. : Наука, 1994. – 720 с.
118. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник / Бичко І. В., Табачковський В. Г., Горак Г. І. та ін. – К. : Либідь, 1993. – 576 с.
119. Філософія: Навчальний посібник / Л. В. Губернський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 2002. – 516 с.
120. Філософія Відродження на Україні. – К. : Наукова думка, 1990. – 334 с.
121. Філософія сьогодні. Розмови з У. Беком, Г. Г. Гадамером, Ю. Габермасом, Г. Йонасом, О. Гьофе, В. Гьосле, Р. Ротрі та ін. / за ред. У. Бома. – К. : Альтерпрес, 2003. – 168 с.
122. Фихте И. Г. Речи к немецкой нации / И. Г. Фихте. – СПб : Наука, 2009. – 352 с.
123. Фихте И. Г. Факты сознания; Назначение человека; Науковедение / И. Г. Фихте. – Минск : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 783 с.
124. Фрагменты ранних стоиков: в 2 т. – М. : ГЛК Греко-латинский кабинет Ю. А. Шикалина, 1998. – Т. 1. – 229 с.; Т. 2. – 280 с.
125. Франкфорт Г., Франкфорт Г. А, Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии: Духовные искания древнего человека / Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилстон, Т. Якобсен. – М. : Наука, 1984. – 236 с.
126. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Аст, 2011. – 288 с.
127. Фромм Э. Душа человека, ее способность к добру и злу / Э. Фромм. – М. : Аст, Астрель, 2010. – 256 с.
128. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М. : Академический проект, 2011. – 448 с.
129. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. Мир – конечность – одиночество / М. Хайдеггер. – СПб : «Владимир Даль», 2013. – 592 с.
130. Хофмайстер Х. Что значить мыслить философски / Х. Хофмайстер. – Спб : Лань, 2000. – 512 с.
131. Целлер Э. Очерк истории древнегреческой философии / Э. Целлер. – М. : Канон, 1996. – 334 с.

132. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Н. Чанышев. – М. : Высшая школа, 1990. – 510 с.
133. Чанышев А. Н. Философия древнего мира / А. Н. Чанышев. – М. : Высшая школа, 2003. – 703 с.
134. Чаша Гермеса: Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция. – М. : Юрист, 1996. – 336 с.
135. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні / Д. І. Чижевський. – Мюнхен: УВУ, 1983. – 176 с.
136. Шевченко В. Філософська думка на терені України до Київської Русі / В. Шевченко // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5–6. – С. 3–15.
137. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1980. – 613 с.
138. Шеллинг Ф. В. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки / Ф. В. Шеллинг. – СПб : Наука, 1998. – 518 с.
139. Шеллинг Ф. В. Философия мифологии: в 2 т. / Ф. В. Шеллинг. – СПб : Изд-во СПбГУ, 2013. – Т. 1. – 636 с.; Т. 2. – 544 с.
140. Шеллинг Ф.В. Философия одкровення: в 2 т. / Ф. В. Шеллинг. – СПб : Наука, 2000. – Т. 1. – 699 с.; Т. 2. – 480 с.
141. Эмпирик Сект. Сочинения: в 2 т. / Секст Эмпирик. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 400 с.; Т. 2. – 424 с.
142. Юм Д. Трактат о человеческой природе; О познании; Об аффектах; О морали / Д. Юм. – Минск : Попурри, 1998. – 720 с.
143. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг. – Львів : Астролябія, 2013. – 587 с.
144. Юркевич П. Д. Твори / П. Д. Юркевич. – Вінніпег : Видавництво Колегії Святого Андрія, 1979. – 787 с.
145. Ямвлих Халкидский. Жизнь Пифагора / Ямвлих Халкидский. – М. : Алетейя, 1997. – 179 с.
146. Ямвлих. О египетских мистериях / Ямвлих. – М. : Алетейя, 2004. – 208 с.
147. Янарас Х. Нерозривна філософія. Нариси вступу до філософії / Х. Янарас. – К. : Основи, 2000. – 314 с.

Навчальне видання

СОШНІКОВ
Андрій Олександрович

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

*Навчальний посібник
для студентів всіх спеціальностей*

Редактор

О. М. Сошнікова, кандидат філософських наук

Технічний редактор

Є. Онисько

Художнє оформлення

Г. Кравець

Підписано до друку 20.01.16. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,13. Наклад 300 прим. Зам. № 16-06.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.